

NÉV NÉLKÜLI ÉPÍTÉS ZET EURÓPÁBAN

gondolatok egy tervezői mentalitásról

NÉV NÉLKÜLI ÉPÍTÉS ZET EURÓPÁBAN

gondolatok egy tervezői mentalitásról

szerző // Kustra Vencel
konzulens // Szabó Levente DLA

TARTALOM

4 // BEVEZETŐ	
6 // ELSŐ HÁZ// PC CARITAS	
7 //	hely és kontextus
9 //	architecten de vylder vinck taillieu
13 //	pc caritas // az épület története
18 //	pc caritas // az épület haszna
22 //TOVÁBBI NÉGY HÁZ	
23 //	0131 antivilla
27 //	reforma de l'escola 906
31 //	e26
34 //	csömöri ház
39 // NÉV NÉLKÜL	
40 //	Jelentés-mentesség
41 //	Célszerűség
42 //	Befejezetlenség
44 //	Kézművesség
46 //	Illeszkedés
48 //	Felismerhetőség
50 //	Meghatározatlanság
51 // ZÁRSZÓ	
52 // IRODALOMJEGYZÉK	

szerző // Kustra Vencel
konzulens // Szabó Levente DLA
BME Építésmérnöki kar
TDK dolgozat
Kortárs építészet / elmélet / kritika szekció
2020

BEVEZETŐ

„... a sokrétűség és a gazdagság forrása magukból a dolgokból ered, ha a dolgokat pontosan felismerjük, és hagyjuk, hogy érvényre jussanak.”¹

Jelen írás létrejöttét a bennem egy ideje felhalmozódó gondolatcsomók rendszerezésének vágya motiválta. Mindarról próbál szólni, ami az utóbbi időben az építészettel kapcsolatban eszembe jutott, foglalkoztatott, kérdést vetett fel bennem vagy kétségek közé jutattott. Ennélfogva dolgozatom egyfajta önreflexió. Alapvető vágy bennem, hogy képes legyek rendszerben látni dolgokat, tudjam úgy kezelni a világban történő eseményeket, mint különböző folyamatok integráns részeit. Tanulmányaim alatt elkezdett érdekelni, hogy hogyan lehet, illetve egyáltalán kell-e kategorizálni a jelenkor építészetét. A 21. század európai művészetében nem beszélhetünk úgy egységes stílusról, mint ahogy tesszük azt a történeti korszakok esetében; úgy látom, hogy inkább halk, búvópatakszerű jelenségek alkotnak egy irányba tartó áramlatokat. Értekezésemben egy olyan attitűdről, építészeti magatartásformáról írok, melyet nem formai sajátosságok, stilisztikai megkötések határoznak meg; képviselőit egy ezeknél sokkal elemibben működő kohéziós erő tartja össze.

A kortárs építészet itthoni recepciójának fókuszától távol eső területein keresgélve találtam rá az architecten de vylder vinck taillieu irodára, és egyik leghíresebb projektjükre, amely egy pszichiátriai intézet központi épületének felújításával foglalkozik. A PC Caritas átalakításának koncepciója egy olyan irányból közelít az építés kultúrájához, mely számomra addig ismeretlen volt, meglepő részletei, közhely-és sallangmentes megoldásai miatt elkezdett érdekelni, hogy mik a gyökerei egy ilyenfajta megközelítésnek, szemléletmódnak. Rövidesen több, meglepően hasonló felfogással dolgozó, azonban Európa más és más országából származó irodával ismerkedtem meg. Elkezdett előttem kirajzolódni egy határokon átívelő gondolkodásmód, amit végül “név nélküli építészet”-nek neveztem el. Ezen megnevezést azért tartom találónak, mert ezen házak minden vonatkozásukban törekednek a szignifikáció-mentességre. A jelentésadási vágy tudatos kerülésével válnak időtlenné, és ebből kifolyólag minden használójuk számára személyesen megélhető, átélhető helyé. Erről a viselkedésről talán a legpoétikusabban talán Jan de Vylder nyilatkozott az irodájuk hitvallásával kapcsolatban. Olyan alkotói habitusvezetési gyakorlatukat, mely számára az építészet közel van, nem messze. Mely számára az építészet itt és most, nem pedig később és máshol. Mely számára az építészet szolgál, nem pedig vezet. Mely számára az építészet eszköz, nem pedig ideológia. Mely számára az építészet mindennapi élet, nem pedig cél. Mely számára az építészet élet, nem pedig építészet.² Dolgozatom elemző, “Név nélkül” című fejezetében ezt a gondolatot szeretném könnyebben értelmezhetővé tenni a jelentés-mentesség, a célszerűség, a befejezetlenség, a kézművesség, az illeszkedés, a felismerhetőség, és a meghatározatlanság címszavakon, tézispontokon keresztül.

Miközben a kérdéskörben kutakodtam, több olyan írásra is rátaláltam, melyekben bizonyos szempontok alapján átfedéseket véltem felfedezni a saját témámmal. Elegendő, érdektelen, gyenge építészet; olyan meghatározások ezek, melyek nálam jóval avatottabb

¹ZUMTHOR, Peter: *A szépség kemény magva*, ARC'1 - az Új Magyar Építőművészet negyedéves melléklete, Gyorsjelentés Kiadó, Budapest, 1998, 31.

²architecten de vylder vinck taillieu: *VARIETE / ARCHITECTURE / DESIRE*, TOTO Publishing, 2019, 12.

szervezők tollából származnak, hiszen Janáky István, Zombor Gábor és Pazár Béla is foglalkozott hasonló megközelítésekkel. Munkáik olvasása során többször visszajelzést, megerősítést kaptam felvetéseim létjogosultságáról, korrektségéről, ezzel együtt dolgozatom merít is gondolataikból. Írás közben jöttem rá arra, hogy témám nem annyira feldolgozatlan, mint azt én elsősre gondoltam, viszont remélem, hogy valamit hozzá tudok adni ezen irányzat megértéséhez, akár saját szempontrendszeremen, akár az írásom első részében elemzett öt darab kortárs épület elemzésén keresztül.

A későbbiek folyamán ismertetett házak esetében egymással analóg tervezői gondolatokat, hasonló alkotói magatartást vélek felfedezni. Úgy érzem, ennek a szemléletbeli közösségnek a felismerése az egyes példákban nyilvánvaló és jelentős építészeti különbségek ellenére könnyen megtörténhet, olyan építészeti nyelvezet ez, mely képes működésképes és kortárs maradni különböző jellegű projektek esetében is. A vizsgált épületeket egy ívre felfűzve ismertetem, a beavatkozások mértéke szerinti növekvő sorrendben; egy olyan projekttel kezdem, amely esetében szinte csak a meglévő elemek átrendezése történt meg, majd fokozatosan haladok abba az irányba, amikor a beavatkozás, új építés dominál, végül kizárólagossá válik. Tudatosan próbáltam az általam ismert épületek közül minél diverzebb válogatást létrehozni, mind lépték, mind műfaj, mind földrajzi hely szempontjából, miközben napjaink építészeti szegmensét reprezentálják: mindegyik a 2010-es évek második felében épült. A válogatás kétségkívül szubjektív, hiszen kizárólag Európában megvalósult munkák közül válogattam, sőt, a projektek leginkább kontinensünk nyugati feléről származnak, egy való Magyarországról. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a kimaradt országok, térségek építészetében nem fedezhetők fel az általam vizsgált alkotói gondolkodásmóddal rokon irányok, hasonlóságok, talán azért a vizsgált példákkal találkoztam először, mert az ezek a házak jellemzően jól dokumentáltak, a róluk készült írásos és vizuális anyagok könnyen elérhetőek.

Az épületek vizsgálata során nem törekedtem az azonos szintű megértésre, gondolati feldolgozásra, ennek több oka is van. Egyrésztől, a PC Caritas volt az a projekt, ami miatt elkezdtem foglalkozni a témával, ez volt a kiindulópontom, melyben a név nélküli építészet sok tényezője és tulajdonsága fellelhető. Személyes élményem és emiatt gondolati gócpont volt, amihez mindig visszatérhettem. Másrésztől az épület nemzetközi szinten nagy sikert aratott, 2018-ban, a Velencei Építészeti Biennálén Silver Lion díjjal tüntették ki a róla készített képekből felépített installációt. A Biennálé alkalmat adott arra, hogy a házról szülessen egy átfogó kiadvány,³ így annak története, átalakulása nagyon jól nyomon követhető. Az *Unless Ever People* című könyv egy olyan platform, amiben nem csak az építészek, hanem a projekten dolgozó kivitelezési szakemberek, építészetelmélettel foglalkozó gondolkodók, teoretikusok, és – pszichiátriai intézetről lévén szó – az ott dolgozó ápolók, illetve az intézmény lakóinak szempontjából is olvashatunk az átalakítás létrejöttéről, működéséről és hatásairól. Ezen okoknál fogva dolgozatom elemző részében fellép egyfajta hangsúlyeltolódás: több szempont került elő a belga példánál, mint az utána következő négy ház esetében, emiatt a PC Caritasnak külön fejezetet szenteltem. Úgy érzem, hogy egy ilyen felosztásra a projektek közötti hasonlóság módot ad, és a négy másik ház esetében megismert sajátosságok bővítik és jobban értelmezhetővé, gazdagabbá teszik az alapjaiban a belga példánál felmerülő építészeti viselkedést.

³ architecten de vylder vinck taillieu, BAVO : *Unless ever people*, Flanders Architecture Institute, 2018

ELSŐ HÁZ // PC CARITAS

architecten de vylder vinck taillieu // Belgium // 2017 // pszichiátrai tér

((architecten de vylder vinck taillieu // PC Caritas. Fotók: Filip Dujardin))

((architecten de vylder vinck taillieu // PC Caritas. Kollázs, saját fotók))

A PC Caritas kortárs belga építészet egy megkülönböztetett figyelemben részesített, ám hazánkban talán még kevésbé ismert épülete, melynek átalakulását a területet birtokló pszichiátriai intézet közreműködésével az architecten de vylder vinck taillieu segítette elő. A projekt megértéséhez, teljes befogadásához szükséges ismernünk az azt megalkotó építészrodát, ahhoz pedig, hogy a jelenben meghozott döntéseket értelmezni tudjuk, szükséges a múlt, illetve a meglévő kontextus vizsgálata; így a következőkben Belgium, azon belül is Flandria építéshez, építészethez való viszonyát mutatom be, pár jellegzetes vonásának ismertetésével, természetesen a teljesség igénye nélkül.

hely és kontextus

Azon terület, melyet ma Belgiumnak nevezünk (csak 1830-ban, szabadságharc eredményeként nyerte el a függetlenségét) az európai történelem során szinte állandó hadszíntér volt, egyfajta kiterjedt határként viselkedett észak és dél között. Jellemző gazdasági tevékenysége volt a területnek a mezőgazdaság, mely meghatározta az általánosnak mondható településkép alapjait. Az agrárkultúrának köszönhetően jellemzően egy-egy családi ház és ahhoz tartozó nagyobb földbirtok képezte az emberek mindennapi életének helyszínét. A katolicizmus, mely része Belgium politikai identitásának, kimondja, hogy a család a társadalom alapköve, olyan érték, melyet minden körülmények között támogatni, védelmezni kell. Ennek megfelelően a második világháború után nagy volumenű kampányok és megvalósult támogatások segítették magántulajdonú birtokokhoz, házhoz a családokat. A családi ház kulcsává vált a belga társadalomnak, olyan értéké, mely nem csupán az egyén vágya és kívánalma, hanem egy politikai eszmének is a része.

Az 1960-as, '70-es években az addig jól működő gazdasági struktúra elöregedett, a mezőgazdaság hangsúlyát veszítette. Az addig szabadon, egymástól távol álló házak elkezdtek sűrűsödni.⁴ Továbbra is fontos igény maradt a kerttel való kapcsolat, ezt a szükségletet sajátos módon oldják meg Belgiumban. Jellemző a családi házas övezetekben található telkekre, hogy viszonylag szűkek, ezért a hagyományos családi ház magasabb annál, mint amilyen széles. A két, de legtöbbször három emeletes épületet idővel a család kinövi, azonban emiatt nem költöznek el, nem bánják a sűrűséget. Helyette hozzácsatolnak a ház hátsó részéhez egy egyszintes, lapostetős toldaléképületet. Ez a hozzáépítés rendkívül jellegzetes vonása a belga kertvárosoknak. Legtöbb esetben a konyha és a nappali kap benne helyet, hátsó fala sokszor faltól falig, padlótól plafonig üveg, ezzel biztosítva a ház közösségi tereinek a megfelelő mennyiségű fényt. Ilyen módon folyamatos befelé bővülés jellemzi ezeket a városrészeket, ami fenntartható sűrűséget eredményez a szuburbia helyett.

A belgák építéshez való viszonyát hűen tükrözi egy mondásuk, amely hollandul így hangzik : „-de belg heeft een baksteen in de maag-“ , azaz „-minden belga egy téglával a hasában születik-“. Ez a mondás arra vonatkozik, hogy Belgiumban - többek között a fentebb leírt történelmi előzményeknek köszönhetően - az építés egy olyan tevékenység, mellyel minden ember találkozik, foglalkozik élete során. Lakhelyével a belga ember sokat

⁴ architecten de vylder vinck taillieu: *VARIETE / ARCHITECTURE / DESIRE*, TOTO Publishing, 2019, 22.

törődik. Sokszor maguk építik, újítják fel a házukat, ha azt nem is, a toldaléképületet túlnyomó többségben saját erőből hozzák létre. A saját kezű építés az anyagok ismeretét, az azokkal való elmélyült kapcsolatot, a részletekben megbúvó szépség és összetettség iránti igényességet eredményezi. Mindenkinek vannak alapvető ismeretei az építésről, „gányolásról”, ennek kulturális háttere van, ami a kortárs építészetet gyökereiben áthatja.

Azonban ez eredményez egy óriási kettősséget, ellentmondást a magasépítészetben, ami tükrözi a sajátkezü ügyeskedés és mesteremberek, céhek kultúrájának ellentétét. Egyszerre terveznek túl, és építenek alul. Ha felmerül egy vízió, egy megvalósítandó vágy, akkor annak elérése érdekében minden építészeti és mérnöki tudást, szakértelmet bevetnek, bármennyire is túlbonyolult vagy nevetséges a feladat. Ha egyszer megszületett az idea, nincs megállás vagy kompromisszum, bármit beáldoznak, hogy az megvalósuljon. Így az egy épületen belül előforduló megoldások milyensége rendkívül tág spektrumot vehet fel. Előfordulhat, hogy az épület egy részlete egy mérnöki remekmű, tíz lépés múlva a házban pedig olyan megoldással találja szembe magát az ember, amit talán Magyarországon át se adnának. Véleményem szerint ez nem biztos, hogy probléma, inkább egy olyanfajta érzékről tanúskodik, ami helyesen határozza meg, hogy mik a minimum igényei az embernek a lakhatással kapcsolatban. A belga építészek nem „túlépítészkeskedik” a dolgokat, hanem örömet lelik a problémamegoldásban, egy olyan módon és léptékben, ami rendkívül emberközelit. Az ötlet örültsége pedig már más kérdés, de lehet, hogy pont az ellentétek között pulzáló feszültség eredményez szerethető, befogadható építészetet.

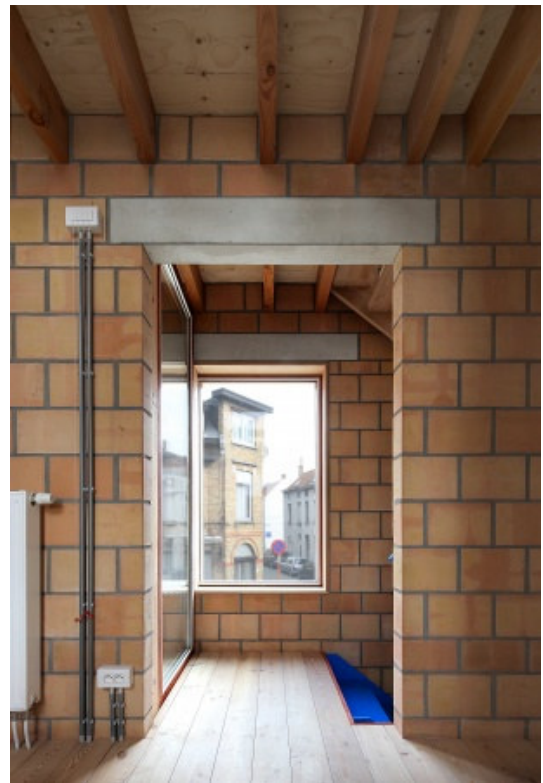
((architecten de vylder vinck taillieu: Pepingen. Fotó: Filip Dujardin))

architecten de vylder vinck taillieu

Habár a Jan de Vylder, Inge Vinck, és Jo Taillieu által vezetett építésziroda 2019 tavaszán két részre bomlott (architecten jan de vylder inge vinck, jo taillieu architecten), úgy érzem, a közösen publikált cikkek, kiadott könyvek alapján meg lehet próbálni megérteni azt, hogy mi a közös a három ember építészeti felfogásában. Ezt a értelmezés-kísérletet is az alapkő, a családi ház irányából szeretném elindítani. Jan de Vylder így válaszolt arra a kérdésre, hogy hogyan válhat a családi ház egy fontos összetevőjévé a jelenkor városának: „Viselkedésünket a mai világban a nyitottság hajtja, irányítja.”⁵ Elmondása szerint a családi ház koncepciója évszázadokig ugyanaz volt: ami a házban történik, az csak a házban élőkre, ami az utcán, az csak az utcát használó járókelőkre vonatkozott. Ebben az időszakban az ablakot függöny borította, éjszaka redőny takarta el. Egyedül a fény beengedésére szolgált, nem vágyott eszközzé válni az utcával, várossal való szorosabb kapcsolat kialakításában. Idővel, a lakóházak sűrűsödése miatt egyre fontosabb lett a kert, amihez az épület hátsó részének a lehető legjobb minőségben kell csatlakoznia, olyan módon, hogy a kert a ház kiterjesztéseként, a hozzáépítés pedig egyfajta intimizált külső térként viselkedjen. Miután a házban található szobákat, helyiségeket ilyen módon a megfelelő mennyiségű fény éri, egy újfajta igény lépett fel: „a mai kor embere már a város része szeretne lenni.”⁶ Ez jelentős felfogásbeli változásról tesz tanúbizonyságot, nemcsak a lakók, hanem az építészek oldaláról is. Az okok sokrétűek lehetnek, de saját véleményem szerint a közösséghez való tartozás egyre erősödő vágyáról lehet szó. Az általános emberi kapcsolatokban jelentkező elidegenedés közhely, de valóságos probléma korunkban, szerintem ennek egy újfajta orvoslása lehet ez a fajta építészeti viselkedés. A ház utcai homlokzata már nem egy privát teret lezáró határvonal, hanem egy hártya, mely megengedi a két oldalán elhelyezkedő különböző világok közötti kommunikációt. A ház nem csupán egy hely arra, hogy az ember nyugalmat találjon, hanem egy lehetőség arra, hogy a lakója a világ részévé váljon, általa is keresse az identitását. Amikor 2020 februárjában többedmagammal Belgiumban jártam, megdöbbenett ez a nyitottság. Az esti Gent utcáit járva többször bepillantottunk családok vacsorasztalára, nagyméretű üvegfelületeken keresztül áradt ki a fény az utcára. Nem takargattak semmit, függöny nem védte őket a kíváncsi pillantásoktól. Közszájon forog egy félig-meddig talán anekdotikus elképzelés a régebbi korokból, amely ezt a nyitottságot hivatott magyarázni: a belátás ilyen mértékű lehetősége mellett a férje távollétében otthon maradó asszonynak nincs lehetősége a félrelépésre. A felvetés igaz voltát nem vagyok hivatott eldönteni, ezért a következőkben tovább foglalkoznék architecten de vylder vinck taillieu építésziroda (a továbbiakban : *advvt*) filozófiájával, gondolkozásmódjával.

⁵ architecten de vylder vinck taillieu: *VARIETE / ARCHITECTURE / DESIRE*, TOTO Publishing, 2019, 22.: „How we behave as people in the world today is driven by openness.”

⁶ architecten de vylder vinck taillieu: *VARIETE / ARCHITECTURE / DESIRE*, TOTO Publishing, 2019, 23.: „Today, we are also starting to love being a part of the city.”

((architecten de vylder vinck taillieu: Meulestede. Fotók: Filip Dujardin))

Amikor először találkoztam az irodával, meglepődtem azon, hogy munkáik legnagyobb része felújítás. Egyetemre kerülésemtől az építészetet egy, a környezetétől teljesen független művészeti ágként képzeltem el, melynek célja az önmegvalósítás, formai játék, mely a nézőt képes elkápráztatni. Ez azért alakulhatott ki bennem, mert ekkor még leginkább sztárépítésznek munkáival találkoztam, melyek a legtöbb esetben extravagánsak, szoborszerűen, landmarkként viselkednek. Szerencsére hamar megismertem más, véleményem szerint sokkal előremutatóbb irányzatokat, irodákat mind a múltból, mind a jelenből. Az *advvt* célja kisméretű változásokat létrehozni, úgy, hogy ezzel ne csak a modern technológiai követelményeket elégítsék ki, hanem foglalkozzanak a modern élet változásaival, felmerülő vágyaival is. Ebből fakad talán az, hogy leginkább felújítással, a meglévőhöz való hozzányúlással foglalkoznak. Inge Vinck szerint sokszor elég egyszerűen átrendezni a meglévő adottságokat, tulajdonságokat, hiszen az épület kontextusa, környezete, története már egyébként is rendkívül gazdag.⁷ A kontextust nem helyettesíteni, hanem megváltoztatni kell, hiszen az mindent tartalmaz ahhoz, hogy az épület egy kulturális fenntarthatóságba ágyazódva tovább létezzen. Az *advvt* törekszik arra, hogy minél kevesebb esetben kelljen tiszta lappal indítania, abban hisznek, hogy a kontextust forrásként lehet, sőt, akár kivétel nélkül kell kezelni, persze nem lekorlátozva annak materiális értelmére, hanem kiterjesztve a kulturális és szellemi vonatkozásaira is. Kulcsszavuk az ünneplés, a kondíció, az állapot megünneplése. Akár az olyan állapot is, ami előzőleg megoldandó problémaként lett kikiáltva. Ez váratlan felfedezésekhez, frissítő megoldásokhoz vezethet, hiszen a problémát annak nem megoldásával, hanem megtartásával személyes haszonná, lehetőséggé lehet átformálni. Sokszor a felvetett problémát, kérdést nem egy valódi hibaként kezelik, munkájuk során inkább egy olyan kérdésre keresik a választ, ami nem is lett feltéve. Miközben létrehoznak

⁷ architecten de vylder vinck taillieu: *VARIETE / ARCHITECTURE / DESIRE*, TOTO Publishing, 2019, 26.

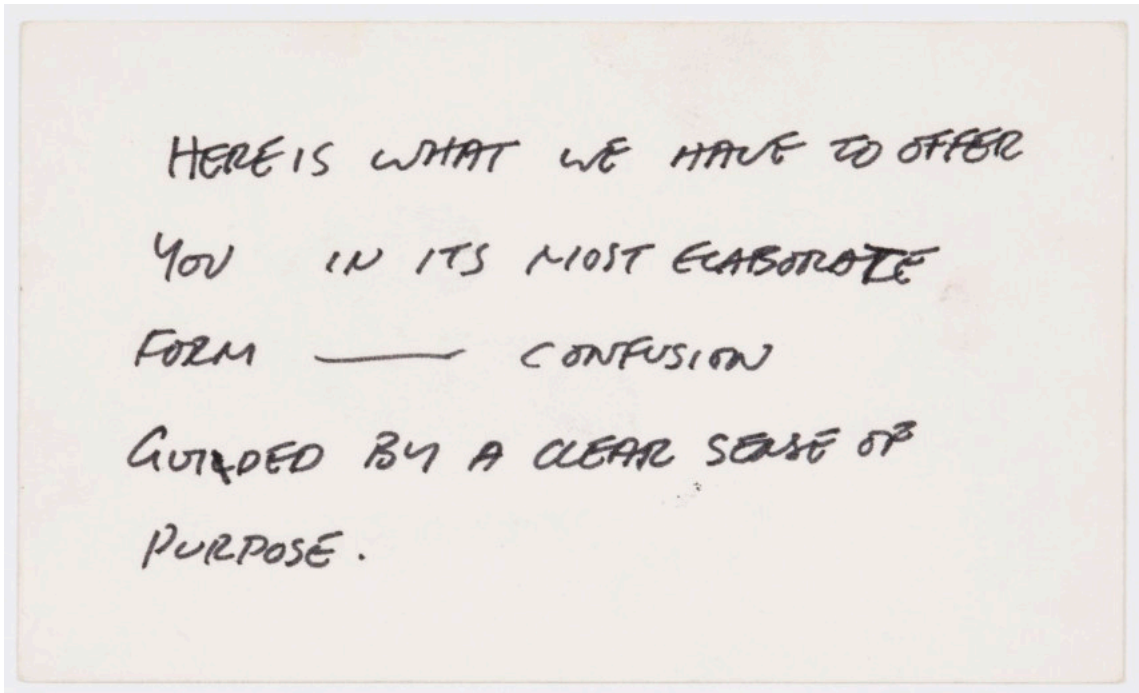
valamit, nem csupán magyarázzák, hanem át is alakítják annak kontextusát. Az alkotás a szemükben nem csupán létrehozás, hanem reflektálás a már meglévő, létező sok más öltre, felvetésre.

((architecten de vylder vinck taillieu: DC L-Berg. Fotó: Filip Dujardin))

A fent látható kép is ennek a magatartásnak egy példája. A kép Gent egyik kerületében, Ledeberg egykori városházában készült. Az épület jelenleg a város közigazgatásában tölt be jelentős szerepet, benne az újonnan a városba költözők helyzetével foglalkoznak. Felújításakor a beton felületeken lévő, az idő által okozott hibákat nem megoldandó problémaként fogták fel, nem akarták eltüntetni őket. Ehelyett inkább felhasználták arra, hogy az általa meghatározott területeken egy kis szint csempésszenek a terembe. A felület tökéletlensége nem elfedésre, hanem kihangsúlyozásra került a rikító piros szín által.

Biztos vagyok benne, hogy nem lehet összefoglalni tökéletes módon egy iroda filozófiáját, hiszen az az idő előrehaladtával folyamatosan változik, változhat. Írásom ezen részének nem is ez volt célja, csupán szerettem volna megmutatni, hogy milyen gondolati magvak vezethettek azokhoz a döntésekhez, amelyek a PC Caritas projektjét olyanná formálták, mint amilyen. A fejezet lezárásához egy olyan műalkotást illetve egy olyan építészeti terv részletét mutatnám meg, melyeket az iroda is kommentár nélkül csatolt a VARIETE / ARCHITECTURE / DESIRE című könyvük epilógusához.

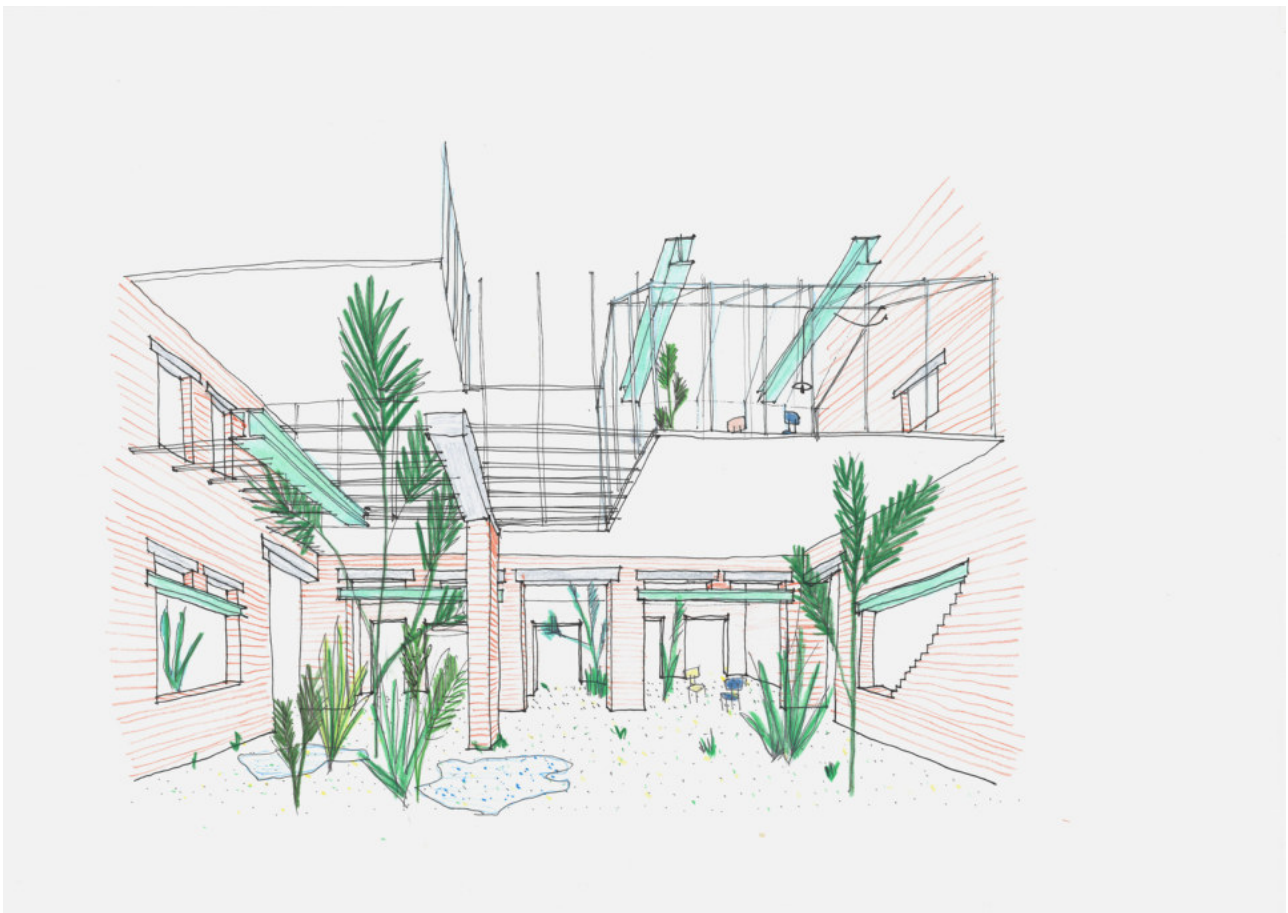
((Gordon Matta-Clark, feljegyzés névjegykártyán, ca. 1973–74. Fekete filctoll, 7.6cm x 12.7cm))

((Ante Timmermans, Mettre en jeu (játékba hozni), előadás részlet. Művészeti integráció az általános iskolában, Erpe-Mere (2016 - máig folyamatban)))

pc caritas // az épület története

„Felújítjátok a Sint-Jozef pavilont? — Nem.
De a tetőt újjáépítitek? — Nem, mi nem.
Akkor mi történik ezzel az épülettel? — Én sem tudom.”⁸

((architecten de vylder vinck taillieu , vázlat))

⁸ architecten de vylder vinck taillieu, BAVO : *Unless ever people*, Flanders Architecture Institute, 2018, 186.:
Are you renovating the Sint-Jozef pavilion? — No.
But you're redoing the roof? — No, we're not.
Then what's happening with this building? — I don't know either.

A fent olvasható idézet mutatja azt a komplexitást, ami a projektet jellemzi; nehéz meghatározni, hogy mi történt az épülettel. Rehabilitáció, revitalizáció vagy rekonstrukció? Nem könnyen eldönthető kérdés, így érthető, hogy ez az összetettség és meghatározhatatlanság megmutatkozik a projekt nevének megválasztásában is; Gideon Boie leírása alapján legalább tizenöt különböző elnevezéssel illették a formálódó tervet, készülő épületet.⁹ A Flanders Architecture Institute által kiadott kiállítási katalógus szerzői is különböző elnevezésekkel hivatkoznak ugyanarra az épületre, talán leginkább attól függően, hogy milyen szakterületről érkeztek, vagy hogy a tervezés melyik fázisában kapcsolódtak be a közös munkába.

Az épület Melle községében található, mely Gent vonzáskörzetéhez tartozik, biciklivel (mely hihetetlenül népszerű közlekedési eszköz Belgiumban) a távolság körülbelül másfél óra alatt teljesíthető. A település nyugati határán, a centrumtól két kilométer távolságra található a Kanunnik Petrus Jozef Triest Plein névre keresztelt pszichiátriai intézet. A gyógyintézet a 20. század legelején született, korát meghaladva egészen különleges koncepcióval; ahelyett, hogy egy nagy épülettömb foglalná el a területet, a klinikai funkciók alapján felosztott, egymástól kellő távolságban elhelyezett épületek formájában próbálja biztosítani a betegek gyógyulását. Historizáló, mannerista építészet tartja egységben ezeket a különálló villákat, melyek a felosztásból adódóan emberi léptékűek, könnyen szerethetőek. Az épületeket körbeölelő zöld park mindig és mindenki számára nyitott, a kezelésre szorulókat csupán egy hosszú bekötőút választja el a település magjától, belső részétől. Az 1950-es, '60-as évektől kezdődően azonban az épületegyüttes egysége megbomlott, mivel a villákat elkezdték lebontani, helyükre új épületeket emeltek. A régi épületek mind kondicionális, mind térszervezési szempontból elavulttá váltak, így az idő múlásával a változtatás szükségessége nem volt kérdés. Az új épületek, habár funkcionálisan minden szükségletet kielégítettek, megbontották a park egységét, amely így kezdte elveszíteni emberközelségét. Ezeket az épületeket bármilyen helyszínre elhelyezhették volna, a park nem érezte őket sajátjának. Átlagos architektúrájuk, jellegtelenségük miatt nem sugározták azt a meghittséget és egységet, ami a régi klinikát jellemezte.

2014 nyarán az intézet vezetői új funkciókkal szerették volna gazdagítani a parkot, ehhez négy további régi ház eltávolításán gondolkodtak. A munkálatok elkezdődtek, az 1908-ban felállított Sint-Jozef épületet (amit a nagyközönség később PC Caritas-ként ismerhetett meg) is elkezdték bontani. Elkezdték kiszedni a válaszfalakat, egy Bobcat már bejutott az épület belsejébe, nagy lyukat hagyva a homlokzaton. Eltávolították a tető fedését, illetve a padlóburkolatot, azonban ez a munkálatokat jelentősen késleltette, mivel az azbeszttartalma miatt különleges bánásmódot igényelt. Az intézet dolgozóinak és az ott tartózkodó betegeknek is nap mint nap lehetőségük nyílt a munkálatok megfigyelésére, miközben az étterembe sétáltak ebédjükért. A bontás ilyenfajta elhúzódása lehetőséget adott arra, hogy felmerüljön köztük a kérdés: mire lehetne felhasználni ilyen állapotában az épületet? A kérdés megválaszolásának érdekében a vezetőség felkereste a BAVO-t, egy olyan belga kutatócsoportot, amely az építészet és urbanisztika politikai dimenzióival foglalkozik. 2014 őszén egy nyílt ülést megszervezésére került sor, ahol az igazgatóság illetve a BAVO szakemberei a betegekkel, pszichiáterekkel és személyzettel közösen vitatták meg az épület sorsát. Sokféle nézőpont és sokféle vágy találkozott ebben a diskurzusban, mely végül egy konszenzust eredményezett: a cél egy „monumentális külső tér”¹⁰ kialakítása. Az Ellen Harvey által átalakított sint-amelberga-i

⁹ architecten de vylder vinck taillieu, BAVO : *Unless ever people*, Flanders Architecture Institute, 2018, 170-172.

¹⁰ architecten de vylder vinck taillieu, BAVO : *Unless ever people*, Flanders Architecture Institute, 2018, 197.

templom gyakori hivatkozási ponttá vált. Az angol festőművész javaslatára a romos állapotban lévő épületet csak részben bontották le, egyedül külső vázát, falait megtartva, ilyen módon lezárva a horizontális kilátást, és nyitva vertikálisan, az ég irányába.

Az átalakítandó Sint-Jozef funkciója viszont senki számára nem volt még teljesen egyértelmű. A campuson nem volt hely informális tevékenységeket végezni, emiatt a betegek sokszor a környező erdőben, vagy akár a közelben lévő lezárt temetőben találtak egy kis magányra, nyugalomra. Emiatt az épületről egy olyan helyként kedtek elgondolkodni, ami az ilyenfajta szükségleteknek teret biztosít. Egy hely, ami menekedék, alkalmas az elvonulásra, pihenésre, álmodozásra, dohányzásra és találkozásra, tehát igazából bármire. A kérdés letisztázására 2015 júniusában három kiváló belga építészirodát kértek fel. A De Smet Vermeulen architecten, a noAarchitecten, és az *advvt* három egymástól különböző, de egyenként izgalmas javaslatot tett az épület átalakítására. Míg a noAarchitecten egy egzotikus kertté változtatta volna át, mely lehetőséget ad az elvonulásra, addig a De Smet Vermeulen architecten az épület nagy részének eltávolítása mellett érvelt, melynek megmaradt építési vonalaira telepített üvegház workshopoknak adott volna helyet. Az *advvt* egy ezeknél provokatívabb megoldást javasolt. Fő állítása a meglévő, részleges lebontott épület konzerválása volt, meghagyva azt elhagyatott, feldúlt állapotában. Ez a feltevést érthetően sok testületi tag nehezen tudta megemészteni, hiszen sok kérdést felvetett a lehetséges használattal, biztonsággal és az épület általános megjelenésével, reprezentációs hatásaival kapcsolatban. Mindazonáltal mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy az épület aktuális állapotában többelhelyként funkcionálhat a pszichiátriai központ szívében. Jan de Vylder reagált a BAVO kutatócsoport és az intézet tagjainak, betegeinek eddigi közös munkájára, úgy gondolván, hogy a felvázolt tervek, elképzelések eléggé ambíciózusak ahhoz, hogy az építésziroda úgy értelmezze őket, mint egy „felhívás arra, hogy a projekt megkérdőjelezze a jövő pszichiátriai intézetének milyenségét.”¹¹ Az *advvt* építésziroda úgy tekintett a projektekre, mint lehetőségekre, amin építészeti elképzeléseiket a lehető legválasztékosabb módon bemutathatja. A munkálatok elkezdődtek.

((architecten de vylder vinck taillieu // PC Caritas makett))

¹¹ architecten de vylder vinck taillieu, BAVO : *Unless ever people*, Flanders Architecture Institute, 2018, 203.: „an invitation to challenge the future of the psychotic centre.”

A pszichiátriai centrum szívében álló épülettel az *advvt* célja az, hogy minél tovább elkerüljék annak hanyatlását, szétesését. Egyetlen visszafordíthatatlan beavatkozást sem vittek véghez annak érdekében, hogy az épület a jövőbeli igények és vágyak nyomán majd továbbra is szabadon változhasson. A házat megfosztották minden organikus alkotóelemétől, a téglafalakat pőrén és befejezetlenül hagyva. A szerkezetet zöld I gerendákkal erősítették meg. A bontás által okozott „sebhelyek” helyreállítását az iroda a munkásokra bízta, annyi megkötéssel, hogy az ehhez használt építőanyag alkosson kontrasztot a meglévő, vakolattól megtisztított téglafelületekkel. A mesterek jól látható „öltésekkel”, zsalukő elemekkel állítottak emléket a bontásnak. A falak ilyenfajta „gyógyulása” hasonló ahhoz a folyamathoz, mint ahogy az intézet lakó állnak helyre lelki zavaraikból. A pince és a földszint közötti földemet eltávolították, mely egy kis aulát, gyülekezőhelyet biztosít a föld szintje alatt. A földszintet hatszögletű méhsejt kialakítású műanyag kavicsstabilizálóval látták el, majd vörös színű kavicssal borították be, az eső elvezetése végett. Ugyanezen oknál fogva a fa földemekeket is perforálták. Az épület előlő részén található fehér verandát áttükrözték a hátsó oldalra is, azonos minőségre emelve a két homlokzatot. Az épületet egy két lépcső magas kis emelvény választja el közvetlen környezetétől, ide padokat raktak le. A ház régi kéményét egy nyitott tűzhelyé alakították át, az épület minden szintjén különböző színű és formájú asztalokat, székeket helyeztek el. Új „helyiségeket” alakítottak ki a zárható üvegházak elhelyezésével, melyek változatos elhelyezésükkel, méretükkel különböző csoportos tevékenységeknek adnak otthont. A fa földemek idővel elöregednek majd, ezek pótlására már megvan az alapanyag: a Biennálé kiállítás képeinek fa kereteit fogják felhasználni hozzá. Az épület soha nem lesz kész, folyamatosan reagál a kor kihívásaira és a technológiai követelményekre. Az építészek nem úgy kezelik a tervezési folyamatot, mint ami valaha is lezárható, hanem mint olyan folyamatos, reflexiós tevékenységet, melynek eredményeképpen a PC Caritas folyamatosan változni fog.

Az *advvt* célja volt, hogy a ház a lehető legnagyobb mértékben nyitott legyen. A földszinten található ablakokat bejáratokká tágították, az szabadon maradt keretek helyét fehérre festett betonnal erősítették meg, így úgy tűnnek ki környezetükből, mint ahogy felhők a kék égből. Az ablakok kiszélesítése azt eredményezte, hogy az épület minden homlokzata többféle minőségű és mennyiségű megnyitással rendelkezik, úgy tekinthetünk a belső térre, mintha csak az épületet körbeölelő park folytatása lenne. Ezt az érzetet erősíti a belső térben elhelyezett villanyoszlop, illetve a zöldellő fa is. Az egyik pszichiáter különösen szép szimbólumnak találta ezt a fát: ugyanúgy, mint a pszichotikus beteg, ez is látja a célt, a napfényt, elérni viszont már nem képes azt. Az emeleti fa földemek felosztásra kerültek, néhol részlegesen eltávolították őket, lehetővé téve, hogy bizonyos helyekről akár az eget is láthassuk a meghagyott fa tetőszerkezeten keresztül. Máshol szinte teljesen zárt szobákban találhatjuk magunkat, a terek változatossága mintha csak bújócskára csábítaná a látogatót. A PC Caritas épülete egy rendkívül komplex térélménnyé változott, miközben gyakorlatilag teljesen üres. Mindegyek tere, szobája különböző mértékben nyitott, különböző mértékben jut napfényhez, különböző módon privát vagy éppen közösségi. Az épület ezzel a térbeli gazdagsággal kívánja biztosítani azt, hogy a páciensek a saját maguk szájíze szerint tudjanak kikapcsolódni, egyedül vagy másokkal időt eltölteni. A ház nem csak beteg és beteg, de beteg és látogató találkozásait is lehetővé teszi. A beavatkozás különlegessé véleményem szerint az, hogy nem úgy gondolkodik az építészet szerepéről az ápolásban, mint ahogy az eddig megszokott volt. Nem egy újabb kórteremmel, vagy betegágyak tömegeinek elhelyezésére alkalmas, barátságtalan épülettel próbál meg a lelkileg sérült embereken segíteni, hanem a betegek felől közelíti meg a problémát. Mire van szüksége egy ilyen állapotban lévő embernek? Egy helyre, ami teljesen nyitott, ahova akármikor bemehet, akár éjszaka is. Egy helyre, ahol teljesen egyedül lehet, olvashat, dohányozhat úgy, hogy

közben nem érzi magát elszeparálva a környezetétől, hiszen az épület az intézet kertjének közepén található. Egy helyre, ahol együtt lehet másokkal. Ahol nincsenek kötöttségek, csak lehetőségek.

((architecten de vylder vinck taillieu // PC Caritas. Fotók: Filip Dujardin))

pc caritas // az épület haszna

„A beteg egy új, központi helyet kapott a mentális egészségügy területén.”¹²

((a PC Caritas használat közben. Fotó: Gideon Boie))

¹² BOIE, Gideon - VANDAMME, Fie: Do you also suffer from hospital psychasthenia? *Psyche*, 2014 december, 26, 4.

Annak ellenére, hogy a projekt alapkonceptiója, illetve az épületen véghezvitt változtatások ezt az idézetet maradéktalan módon kielégítik és bizonyítják, a PC Caritas-al kapcsolatban sok kérdés és kétely is felmerül. Alkalmas-e egy rom az amúgy is sötét gondolatokkal terhelt páciensek kezelésére? Nem ijeszti el őket már az első pillanatban? Nem veszélyes az épület a használóira? Az átadás után nem sokkal a BAVO ezt írta: „Egy évvel a megnyitás után egy kérdés merült fel a Caritas Pszichiátriai Központban található Kanunnik Petrus Jozef Triest Plein használatával kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy a tér jól működik fogadások, nyílt napok és egyéb rendezvények szempontjából. A személyzet örömmel tett többé-kevésbé szervezett sétákat a betegekkel a Jozef Plein-t is érintve. Viszont az épület informális találkozóhely funkciója a vártnál kevésbé vált nyilvánvalóvá (bár a gyorsétteremi ételek maradványai és az elmozdított székek a ház óvatos használatáról tesznek tanúságot).”¹³ 2020 februárjában magam is hasonló tapasztalatokat szereztem; szaktársaimon és rajtam kívül csak egy másik építész csapat vizsgálta óriási lelkesedéssel a házat. Mik lehetnek ennek az okai? Az épület tényleg nem működik úgy, ahogy azt a tervezői megálmodták? Vagy csak nem a megfelelő időben voltunk a házban, és azt azóta aktívan használják az intézet lakói? A feltett kérdésekre a BAVO kutatója, az építész-filozófus Gideon Boie is kereste a választ a *Domus* magazin hasábjain.¹⁴ Véleménye szerint teljesen elképzelhető, hogy a látogató nem találkozik betegekkel a PC Caritas épületében. A ház otthont ad terápiás üléseknek és egyéb közösségi foglalatosságoknak, azonban nem szabad arra gondolni, hogy ezek a tevékenységek éjjel-nappal, folyamatosan zajlanak. Maga az intézet összesen 305 darab ágyat tartalmaz, ebből következtethetünk az átlagos betegszámra is. A létesítmény léptékétől, a Kanunnik Triest Plein kontextusától nem szabad elvonatkoztatnunk, amikor az épületről gondolkodunk. Nagyobb kérdés az, hogy a központ lakói önszántukból milyen gyakran látogatják az épületet, töltenek-e el ott időt egyedül vagy egymással, ahogy arra a tervezéssel megbízott építészek és a velük együtt dolgozó pszichiáterek, személyzeti tagok számítottak? Képes-e egy pszichiátriai központ olyan szociális funkciókat magába fogadni, melyek nem kapcsolódnak közvetlenül a mentális egészségüghöz? Noha úgy tűnik, hogy a látogatók (akik a leggyakrabban építészek) a legtöbb esetben nem találkoznak közvetlenül betegekkel, nem szabad lebecsülünk az épület az intézet lakóira, illetve személyzetére gyakorolt hatását. Boie szerint az épületet a betegek leggyakrabban egy-egy rövid szünet eltöltésére, ebéd utáni pihenésre látogatják meg, illetve jellemző rá, hogy az esti órákban a fiatalabbak gyülekezőhelye. Emellett óriási eredmény már maga a felvetés megléte is, hiszen ez változásoknak adhat táptalajt az egészségüghöz köthető építészet területén. Véleményem szerint egy épület helyességét, hasznosságát hosszú távon lehet legjobban megítélni. Az *advvt* munkája ebben az esetben nagy médiafigyelmet kapott, ezzel ráirányítva a nemzetközi figyelmet az építészet egy olyan területére, amellyel korunkban foglalkozni nem feltétlenül divatos. A társadalom peremére kikerült, segítségre szoruló emberek mielőbbi felépülését elősegíteni bármilyen eszközzel nemes és úgy gondolom, korszerű feladat. A 21.századi jóléti társadalmak bőven megengedhetik maguknak, hogy foglalkozzanak a témával, figyeljenek az esetekre.

A kiállítási katalógusként, *Unless Ever People* címmel kiadott könyv az *advvt* saját elmondása szerint „nem hagy egyetlen gondolatot sem kibeszéletlenül.”¹⁵ Ezt talán az is jól bizonyítja, hogy a könyvben összesen tizennégy egészségügyi dolgozó osztja meg az

¹³ BOIE, Gideon: Care for architecture. *Psyche*, 2017 június, 29, 2.

¹⁴ BOIE, Gideon: The social mind. *Domus*, 2019 június, 650-657.

¹⁵ architecten de vylder vinck taillieu, BAVO : *Unless ever people*, Flanders Architecture Institute, 2018, 185.: „The book leaves no thoughts unspoken.”

olvasóval hosszabban- rövidebben a véleményét. Az írások szerzői között megtalálható a létesítmény igazgatója, több expert-by-experience (olyan személy, aki már maga is szorult pszichiátriai kezelésre, és most betegekkel foglalkozik), illetve egészségügyi ápolók, pszichiáterek és pszichológusok.

Az interjúkra 2018 februárjában került sor, négy évvel azután, hogy a megkérdezettek először ültek le a betegekkel együtt egy közös ötletelésre. Mikor az építészek is csatlakoztak a diskurzushoz, az intézet dolgozóinak hamar feltűnt, hogy bár ugyanazokat a szavakat használják, nem egy nyelvet beszélnek az *advvt* irodával. A közös munka során azonban megtanulták megérteni egymást. Az építészek számára világossá vált, hogy mit jelent egy pszichiátrián dolgozni, a dolgozók pedig megtanulták helyesen értelmezni az építészeti nyelvezetet. A nyilatkozók örömet fejezték ki amiatt, hogy az építész meghallgatták a gondolataikat, adtak a véleményükre. Úgy látszik, hogy ez a fajta kollaboráció, együttműködés eredményesnek bizonyult, mert az írásokból kiderül, hogy a pszichiáterek, pszichológusok sajátjuknak érzik a projektet, törődnek a jövőjével. Ami minden bizonnyal azt is jelenti, hogy a betegek jövőjével törődnek. Sokan közülük azt gondolják, hogy az épületet ennél jobban, nagyobb mértékben is ki lehetne használni, emiatt sok a javaslatot tesznek az elkövetkező idők változtatásaival kapcsolatban. Lelkes kezdeményezéseik, illetve az általuk mesélt kedves történetek könnyen az olvasót is az épület rajongójává tehetik. Az egyik ápoló szerint ugyanolyan könnyedén szabadulnak fel az épületben tartzkodók gondolatai, mint ahogy a szél fúj át a nyitott struktúrán. Az épület olyan szabadságot áraszt magából, amire egy klasszikus klinikai épület nem képes. A feltárulkozó falak olyan környezetet biztosítanak, amely a betegeket őszinte gondolkodásra és beszédre indítja. A kezelés alatt álló személyek napjai általában jól ki vannak találva, mindig megvan, hogy milyen időben milyen helyen kell tartózkodniuk. Ebből a feszességből billenti ki őket egy olyan millió, amelyben még az is meg van engedve, hogy a falakra rajzoljanak. Az üvegházakban úgy tudnak privát véleménycserét lefolytatni, hogy közben nem szakadnak ki az őket körülvevő világból. A ház, melyet belseje miatt izgalmasnak, játékosnak találnak, mindenki figyelmét felkelti, hiszen egyáltalán nem hétköznapi kinézetű, illetve az étterem közelsége miatt a terület központi részén helyezkedik el. Mégsem hivalkodó jelenség, nyitottsága miatt szelíden olvad bele a zöld park adta környezetbe. A földemlak és a tető eltávolítása miatt létrejövő vertikális átláthatóság olyan térélményt okoz, melyben a beteg nem éli meg az őt körülvevő közeget nehéznek, nem érzi úgy, hogy a ház össze akarja nyomni. Ha egy esti beszélgetés során felnéz a székéből, a csillagos ég néz vissza rá. Az egyik ápoló szerint szükséges, hogy néha funkció nélküli dolgok szülessenek, mert ez inspirálja arra az embereket olyan cselekedetekre, amik eddig nem szerepeltek a szokásaik között. Így az intézet lakói néha tüzet raknak a régi kéményben, pitát készítenek, körbeülik a tűzhelyet. Ilyenkor a házat meghitt, családi hangulat tölti be. Ekkor válik hangsúlyossá az a gondolat, hogy a mentális egészségügy sikere nem csak az ápolókon múlik, hanem a betegek közt létrejövő kapcsolat minőségén is. Az egyik pszichológust az épülethez vezető lépcső Raffaello Sanzio: Az athéni iskola című freskójára emlékezteti. Szerinte ez a térrész a meghittség és otthonosság érzését árasztja, az épületből kilépve az embereket megpihenésre, beszélgetésre buzdítja, és a többiekkel arra sarkallja, hogy csatlakozzanak a társalgáshoz.

Egy másik felmerülő kérdés a betegek biztonsága az épületben. Erre a problémára 2016-ban, nem sokkal az átadás után hívta fel a figyelmet egy öngyilkossági kísérlet, mely azt eredményezte, hogy a lépcsőházat padlótól plafonig kulccsal csukható kerítés zárja le az épület mindkét szárnyában. Amikor ott jártam, ezek a kerítések (melyek egyébként megegyeznek a belga közutak mellett is alkalmazott kerítésekkel) nyitva voltak, csak az épület legfelső szintjére nem lehetett kijutni, ezt már egy lezárt kapu védte. Azonban ez

nem volt mindig így, mivel 2019 tavaszán egy független biztonsági bizottság túl magasnak ítélte a kockázatot. Ferdy Marysse pszichológus szerint a Kanunnik Triest Plein romantikus vonzerővel bírhat az öngyilkosságot fontolgatók szemében, ezért akkor a lépcső teljes lezárása mellett döntöttek.¹⁶ Azonban egy későbbi megbeszélés során egy beteg a lezárás felől érdeklődött az igazgatónál, azt a kérdést feltéve, hogy miért nem bíznak meg a saját betegeikben, mint olyan emberekben, akik felelősek a saját döntéseikért. A kérdés rávilágított arra az ellentmondásra, hogy egy olyan helyen, ahol elvileg semmi nem köti meg a kezelésre szorulóknak szabadságát, egy ilyenfajta lezárás csakis a mentálisan beteg emberek megőrzéseként értelmezhető. A következő üléseken sokféle opció felmerült a biztonsági kérdés kezelésére, többek közt az is, hogy az ekkorra már veszélyes állapotba kerülő fa földemeket eltávolítják balesetveszély miatt, a lépcsőházat pedig mint kilátótorony működtetik tovább. Végül amellettt döntöttek, hogy felújítják a földemeket, eltávolítják a lépcsőket lezáró kapuk zárjait, illetve a lépcsőkarokat szegélyező kerítéseket is. Valószínű, hogy ottjártunkkor a legfelső szint is csak azért volt lezárva, mert annak padlója éppen felújításra várt.

((Raffaello Sanzio // Az athéni iskola, 1508-1511. Vatikáni palota, 5m x 7,7m))

Mindent összevetve úgy gondolom, hogy a PC Caritas egy olyan épület, mely sokrendbeli rétegzettsége, a körülötte kialakult viták és eszmecserek megléte miatt hangsúlyos felvetése lehet az elkövetkező időszak építészeti diskurzusának. A felújítás során alkalmazott ötletek nem korlátozódnak egy betokosodott gondolkodásmód zárt területére, a határok megkérdőjelezésével nyitnak új nézőpontokat, és mutatnak előre, egy újfajta építészet felé.

¹⁶ BOIE, Gideon: The social mind. *Domus*, 2019 június, 650-657.

TOVÁBBI NÉGY HÁZ

0131 Antivilla // BRANDLHUBER // Németország // 2015 // hétvégi ház, stúdió

Arno Brandlhuber a '90-es évek elején kezdte meg építészeti pályafutását, első jelentősebb megvalósult munkája a mettmanni Neanderthal Museum, melyet idősebb építészekkel együtt dolgozva tervezett meg. Az épület narratív módon mutatja be az ember felemelkedését, a kiállítóterek egy spirálra felfűzve helyezkednek el, mely a pincéből indul, és a legfelső szintén ér véget, ahol az embert kávézó és étterem, illetve a környező erdőre néző, nagyméretű ablak fogadja. Az analógia könnyen értelmezhető: a pince a múlt, a por, ahonnan az ember felemelkedett, a felfelé vezető spirál a folyamatos fejlődés, tökéletesedés útja, míg a legfelső szint az ember jelene, ahonnan büszkén és megnyugodva tekinthet szét az őt körülvevő csodákra. Arno szerint a végeredmény egy nagyon szép megjelenésű forma, és egy jól működő épület, azonban a tervezési folyamat, melyben részt vett, elbizonytalanította és kérdések elé állította. Olyan szakadékot érzékelt idea és valóság között, ami az építészet hatását gyengíti, talán éppen amiatt, mert valamit mindenképpen jelenteni akar. Hogyan gondolkozhat az építész a koncepcióról? Szólhat-e a ház valamiről, elvárhat-e jelentést a tér? Elkövetkező munkáiban egyre inkább előtérbe kerülnek az intelligens, megfizethető megoldások, eltávolodik attól a fajta gondolatiságtól, amiben első munkája, a múzeum megfogant.

Átalakuló szemléletének egy kiemelkedő példája az Antivilla. Az 1980-ban megépült épület a Berlin és Potsdam közötti, egy régi katonai komplexum körül létrejött kis település, Krampnitz határában található. Eredetileg fehérneműgyár volt, két emelettel, összesen 500 négyzetméter alapterülettel, rálátással a Havel folyó egyik tavára, a Krampnitzseere. Impozáns méretei miatt a házat joggal illethetjük a villa elnevezéssel, azonban valószínűleg ez az egyetlen ilyen szempont, eredeti karaktere erre nem adott különösebb okot: egyszerű, téglalap alakú alaprajz, alacsony hajlásszögű magastető, és furcsán-érdekes homlokzatok alkották meg a fenségesnek nem éppen nevezhető összképet. Alsó szintjét raktárként használták, emiatt a ki-és bepakoláshoz szükséges nagy megnyitások jellemzők ezen a homlokzati szakaszon, míg a felső rész karakterét a sok kis ablak határozza meg, melyeket mozambiki és vietnami kőműves gyakornokok építettek - így mindegyikük tudott így készíteni egy-egy ablakot, gyakorlasképpen. A befektetők szemében a magas bontási költségek miatt az épület inkább szálka volt, mint érték, azonban az előírások a lebontott épület helyére egy maximum 100 négyzetméter alapterületű épületet engedélyeztek volna (azaz az eredeti terület 20 százalékát). Ebből kifolyólag, a meglévő kiterjedés megtartása érdekében, a tervező a meglévő épület megtartása mellett döntött. Kizárólag olyan mértékben szeretett volna hozzájárulni, mely elegendő ahhoz, hogy állapotát a modern építési normákhoz hozzáigazítsa.

A munkálatok viszont nem itt kezdődtek el. A telek elején egy kisebb ház állt, szinte szobányi. Annak idején kulturális funkciókat biztosított a dolgozók számára, Kelet-Németországban az NDK vezetése hitt abban, hogy a munka és a kultúra nem választható el egymástól. Az átalakítás folyamatát ezzel a házzal kezdték, egy kis vendégszobát és tusolót alakítottak ki benne. Brandlhuber elmondása szerint ezen az épületen egyetemi hallgatókkal dolgoztak együtt: egy tíz napos workshopot tartottak, mely során szinte mindent eltávolítottak a meglévő épületről, csupán három falát hagyták állva¹⁷. Ezután egy zsaluzattal vették körbe a meglévő falakat, illetve a tetőnek is

¹⁷ Németországban íratlan szabály, hogy egy ház addig marad ház, amíg legalább három fala a helyén marad. Forrás: Porto Academy 2016 :: Arno Brandlhuber Lecture. Youtube, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=OPg2U1Q2Sr4&list=PLMTZlX59RnM2_GVhGfLvOwqd5NqYceP_k&index=7&ab_channel=PortoAcademy (utolsó elérés: 2020.10.29)

kialakítottak egy öntőformát. A felépített héjat betonnal töltötték fel, nem törődve a régi ablakokkal vagy ajtónyílással. Így született meg ennek a kis vendéglakásnak a neve: Rachel, mivel a befalazott ablakokat, ajtókat Rachel Whiteread angol művésznő paradox szobrai ihlették. A beton megszilárdulásakor a meglévő falak nem tudtak ellenállni az anyag nehézségének, nyomásának, ez egy előre nem megtervezett (sőt: nem is megtervezhető), különlegesen nyers, érzelmes textúrát eredményezett. A kisméretű szállás végletekig egyszerű belső berendezéssel bír: benne egy tükör mögött bújj meg a wc, a kényelmes pihenést egy nagyméretű tatami, és rajta puha matrac biztosítja. A csőhálózat, a vízvezetékek a fal belső oldalán, fedetlenül futnak, szerelésüket az építészek végezték el.

((Rachel Whiteread // Detached 1))

((Brandhuber // Antivilla. Fotó: Erica Overmeer))

A Rachel átalakításakor szerzett tapasztalatok előkészítették a nagy házhoz való hozzányúlás mikéntjét. Első körben eltávolították mindent a meglévő struktúrából, amire már nem volt szükség. A gyenge minőségű, és emellett azbeszttartalmú tetőt elbontották. A külső teherhordó falakat egy vasbeton koszorúval erősítették meg, mely a rá kerülő vízálló betonból készült lapostetőnek kellő támasztékot biztosít. A lapostető 2 százalékos lejtését a koszorú egyenetlen magassága biztosítja, az esővíz emiatt könnyedén távozik egy karakteres megjelenésű beton vízkiöntőn keresztül. A felső szinten lévő válaszfalakat a tér felszabadítása érdekében kivették, ezek tartószerkezeti szerepét egy, a tér közepére elhelyezett vasbeton mag helyettesíti, melyben alapvető funkciójú terek kaptak helyet: itt található a mellékhelyiség, a konyha, tűzhely és egy szauna is, illetve egy lépcső, melyen keresztül a tetőre lehet kijutni. Ennek következtében a felső szint egy kötöttségek nélküli, multifunkcionális helyiséggé alakult át, mely a nyugodt pihenéstől kezdve egészen az üzleti találkozókig flexibileen használható bármilyen célra.

Az épület megkapó külsejének kialakulásához vezető út többszetevős: Arno Brandhuber szerette volna megtartani a falakat a meglévő formájukban, nem akarta őket szigeteléssel becsomagolni. Egy előadásában azt mondta, ez az épületet olyan módon bezárta volna, mintha egy iglu lenne, kellemetlen érzés töltötte volna el, ha a házat megkopogtatva meghallja a polisztírolhab kongó hangját.¹⁸ Azonban a német előírásoknak meg kellett felelni, valahogy fel kellett javítani a házat hőtechnikai szempontból. Az épület meglévő karakterének megtartása érdekében végül eljutott egy

¹⁸ Porto Academy 2016 :: Arno Brandhuber Lecture. *Youtube*, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=OPg2U1Q2Sr4&ab_channel=PortoAcademy (utolsó elérés: 2020.10.29)

ravasz megoldáshoz, a házon belüli termikus zónákat alakított ki. Ugyanúgy, ahogy régmúlt parasztemberei télen lakóhelyük csak egy kisebb területét használták, az Antivilla is felosztható egy téli és egy nyári részre. Az elkülönítést egy átlátszó függöny biztosítja, mely a padlófűtés és a kiegészítő fűtési pontként funkcionáló szaunakályha melegét képes megtartani. Ekkor az 250 négyzetméteres felső szint 80 négyzetméteresre zsugorodik, biztosítva azt a fajta melegséget, amire télen az embernek kétségkívül szüksége van. A függönyök, áttetszőségüknek köszönhetően megőrzik a tér nagyvonalúságát, ugyanakkor hőmérséklet szempontjából rugalmasan alakíthatóvá teszik az épület második szintjét.¹⁹

((Brandhuber // Antivilla. Fotó: Erica Overmeer))

¹⁹ Érdekes adalék lehet, hogy az építési hatóságok nem vették jó néven a szabályzatok ilyen módon történő kicselezését. Négy hónappal az épület publikálása után módosították azt a fizikai képletet, amivel igazolni lehetett egy ház helyes működését hőtechnikai szempontból, már nem lehet benne olyan réteggel számolni, aminek a vastagsága nem éri el a két centimétert. A függönyök szigetelésként való használatára ilyen módon Németországban sajnos már nincs lehetőség.

Ennek a megoldásnak köszönhetően a homlokzat megőrzése szabad utat kapott. Az eredetileg durva vakolattal borított külső falakat szürke mészsizzalpallal vonták be, mely nem rejti el a meglévő hibákat, az idő lenyomatait, hanem a szürke szín és a textúrák változatos variációival teszi a homlokzatot élővé, rejtetten beszédessé, együtt dolgozik a múlttal, a régi vakolattal. A ház hosszú oldalán lévő kis ablakokat megtartották, a tóra illetve a hátsó erdőre néző falakat viszont egy radikális módszerrel alakították át. A beavatkozást Claude Faraldo 1973-as kultifilmjének, a Themroc-nak az egyik híres-hirhadt jelenete inspirálta. Az ablakokat egy baráti összejövetel keretein belül négy helyen kalapáccsal kiütötték, a szabálytalan alakú lyukakon akadálytalanul áramolhat be a természetes fény, illetve a természeti környezet megnyugató látványa.²⁰

Az átalakítás alacsony költségekkel járt, kevesebb pénzből történt meg, mint amiből egy 100 négyzetméteres házat lehetett volna újonnan a telekre építeni. A ház neve Antivilla, mivel méretei és átalakulásának fennköltége „megengedi” a villa megnevezést; mégsem lehet teljesen az, mert nem a fényűzés került a folyamat fókuszába, hanem a megértés és az átgondoltság. Ma nyitott szociális térként működik, barátok, ismerősök használhatják szinte akármilyen célra. A finom szürke habarccsal átvakolt belső tér berendezése folyamatosan gazdagodik, az építész művész barátai újabb és újabb tárgyakkal ajándékozzák meg az épületet. Az átalakult fehéreneműgyár olyan építészeti megközelítést képvisel, amely nem szab egyértelmű határokat belső és külső közt, hanem rugalmasan gondolkodik szerkezetéről és energiáról, a meglévő fenntartása érdekében.

((Brandlhuber // Antivilla. Fotó Erica Overmeer))

²⁰ GRAFE, Christoph - RIENIETS, Tim: *Umbaukultur - The Architecture of Altering*, Baukultur Nordrhein-Westfalen, 2020, 207.

Reforma de l'Escola 906 // HARQUITECTES // Barcelona // 2014 // iskola

A 2000-ben Sabadell városában megalakult Harquitectes egy fiatal építésziroda, melynek a tervezéshez való hozzáállását alapvetően befolyásolja a 2008-as gazdasági világválság nyomán kialakult vészterhes időszak hatása az építőiparra. A krízist megelőző években a spanyol állam olcsó hitelekkel csábította a beruházni, építeni vágyókat. A válság beköszöntével azonban a hitelek kamata hirtelen megugrott, egyre többeknek lett nehezebb a törlesztés, a vevők elszivárgása miatt lassultak, majd leálltak az új építkezések, így az építőiparban ezrek veszítették el az állásukat. A recesszió okozta bizonytalansággal szembenézve az építésziroda kulcsszavává a "stratégiát" választotta.²¹ Ezt, a problémamegoldás szeretetében és az emberi élet megbecsülésében gyökerező felfogást különböző léptékű projektekhez igazítja hozzá: középületektől - például iskoláktól és egyetemi létesítményektől kezdve - a kisméretű családi házakig bezárólag foglalkoznak tervezéssel.

((Harquitectes // Reforma de l'Escola 906. Fotó: Adrià Goula))

A stratégiát mindig az adott körülmények generálják. A Harquitectes munkáiban a sok esetben fennálló szűkös anyagi keret miatt nagy szerepet kap az ésszerűség és a pragmatikus szemléletmód. Jellemző, hogy házaiknál az alaprajz vagy a homlokzat kialakítását a klimatikus tényezők határozzák meg, emellett igyekeznek az építés, kivitelezés folyamatát egyszerűvé, könnyen átláthatóvá tenni. Ez a törekvés meglátszik az anyaghasználaton is: álcázatlanul, vakolat nélkül hagyott téglafelületek, nyers kő és beton elegyből összeálló tartószerkezetek jönnek létre tevékenységük nyomán. A házban megvalósuló minőségi élet biztosítása végett törekednek a megfelelő egyensúly

²¹ HARQUITECTES. The nature of building. The Stockholm Association of Architects. *Youtube*, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=eg3_n0th0Cc&ab_channel=StockholmsArkitektf%C3%B6rening%2FTheStockholmAssociationofArchitects (utolsó elérés: 2020.10.29)

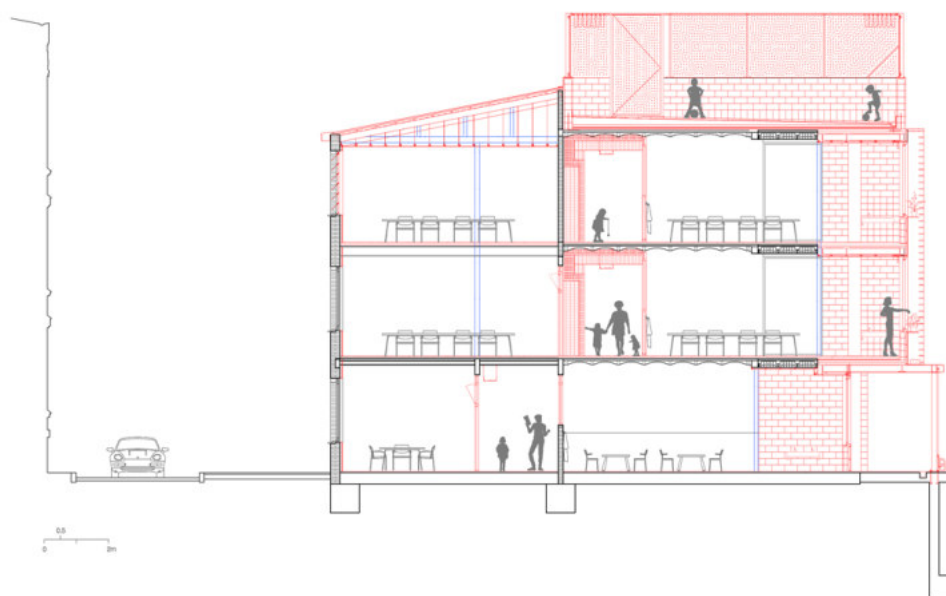
felállítására: az olcsónak mondható építőanyagok mellé nagy (és ebből kifolyólag drága) üvegfelületek kerülnek, melyek meglete elengedhetetlen a megfelelő mennyiségű természetes fény bebocsátásához. A sokszor zsúfolt városi szövetbe ágyazott épületeket délre megnyitják, az elviselhetetlen mennyiségű hő miatt nyugatra teljesen bezárják. Ha növényeket használnak egy homlokzaton (ilyen például a moduláris módon felépített Sant Cugat del Vallès-i építészhallgatók számára tervezett kollégium, ahol a homlokzati árnyékolókra rögzítettek egy finom fém hálót, amit szépen lassan futónövények vettek birtokba), annak nyomós oka van, a zöld vegetáció nem csak az idő múlásának lírai kifejezője, hanem a napfény elleni védelem eszköze is. A keresztzellőzés biztosítása szinte elengedhetetlen egy fenntarthatóságra törekvő spanyol épületben, emellett a megfelelő mértékű páratartalom megteremtése is olyan feladat, amit már a tervezés kezdetekor szem előtt tartanak. A luxus fogalmát egy új irányból közelítik meg, melyben az építészeti koncepció egygyé válik a megfelelő életkörülmények biztosításával, és mellőz minden olyan döntést, ami ezen túl kíván mutatni.

Ezen szemlélet jegyeit erősen magán hordozza a Sabadell városköpontjának közelében található iskola és óvoda esetében elvégzett beavatkozás. Az épület belső tereinek felújítására 2009-ben egy pályázatot írtak ki, melyre a Harquitectes olyan javaslatot tett, ami ezenfelül a komplexum egyik épületének (ami az óvodának és több külső játszótérnek is otthont ad) kibővítésével is foglalkozik. Ez az épület 1959-ben épült meg, már átesett egy felújításon, nem állt semmilyen védelem alatt, nem volt különösebben értékes; a felszámolása mégsem merült fel, a pályázatban a ház rosszul, vagy kevéssé működő részeit igyekeztek kijavítani. Nem bántak vele kesztyűs kézzel, ha kellett, lebontottak, ha kellett, hozzátoldottak. Az eredeti ház lehetőségeinek kihasználása volt a céljuk, ami mind a meglévő építőanyag és befektetett energia, mind a téri elrendezés, infrastruktúra szempontjából tartogatott lehetőségeket.

((Harquitectes // Reforma de l'Escola 906, átalakítás közben. Fotók: Harquitectes))

A projekt legmeghatározóbb beavatkozása az épület utcai homlokzatán található tanterem területi hiányosságára reagáló hozzáépítés volt.²² Ennek során az épület szélessége 15,5 méterről 18,5 méterre nőtt. Paradox módon a külső terek méretének növelése a belső homlokzaton jelent meg, hiszen ezeket a termeteket nem lehetett volna az utca irányába tovább kitolni. A földszinten lévő folyosót az eredeti helyén őrizték meg, az első és a második emeleten viszont a központi teherhordó fal átellenes oldalára mozgatták át, hogy az utca felé néző összes tanterem kibővíthetővé váljon, így azok 35 helyett 50 négyzetméteres helyiségekké válhattak. A felső szinteken új közlekedőt nyitottak, amely keresztezi a 30 centiméter vastag régi falat, amely eredetileg elválasztotta a tanteremeket. Az átalakítás az eredeti anyagoktól, illetve a 20 évvel ezelőtti bővítéstől markánsan elválik, kissé kaotikus, patchwork jellegű anyaghasználattal dolgozik, de referenciákkal, utalásokkal gazdagon ellátott (ilyen például egy háromszög alakú bekarcolás az egyik tanterem falán, amit egy régi óra helyére vágott az egyik építőmunkás, talán díszítés gyanánt; ezt a kis jelet a Harquitectes nem távolította el a felújítás során), és ilyen módon a múlt minden rétegével, a ház teljes történetével párbeszédet folytató belső tereket hoz létre.

((Harquitectes // Reforma de l'Escola 906, metszet))

A déli homlokzat átváltozását annak napfényvel való konfliktusa generálta: az indokolatlan oldalon elhelyezett terjedelmes mérettel bíró üvegfelületek mögött akár januárban is 30 fokot mértek, ez jelentősen nehezítette a terem megfelelő használhatóságát. A probléma orvoslására egy perforált lamellákból és az azokhoz rögzített fém árnyékolókból álló homlokzatburkolat készült el, mely ahhoz is elég ellenálló,

²² Harquitectes: REFORMA I AMPLIACIÓ ESCOLA 906. <http://www.harquitectes.com/projectes/escola-sabadell-harquitectes/> (utolsó elérés : 2020.10.29)

hogy elviselje az ablakok alatt található foci pályáról érkező labdák hatásait. Az árnyékoló rendszer egy 80 centiméter vastag teherhordó falhoz lett hozzáerősítve, melyben egy 50 centiméter vastag, állandó átszellőzést szolgáló légkamra található. Ez a zóna nem csak hőpufferként funkcionál, hanem egy olyan felületet is biztosít az ablak és a lamellák között, ahol a gyerekek virágot ültethetnek, kicsiben kertészkedhetnek. Az északi homlokzat jó állapotú faburkolatát megőrizték, csupán hat új ablak került beépítésre, melyek az átszellőzés megfelelő működését biztosítják.

((Harquitectes // Reforma de l'Escola 906. Fotó: Adrià Goula))

A meglévő felületek maximális kihasználtságára törekedve alakították ki az új játszótereket. Egy lépcső behelyezésével és a földem megerősítésével a lapostetőn egy biztonságos platform született meg, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a városra. A kisebbek számára a felvonó 40 négyzetméteres beton tetejét homokos játszótérre alakították. Új főbejáratot nyitottak, a réginit könnyen észrevehetően, befalazva hagyták meg. Az új kapu előcsarnokának belmagasságát a régiéhez képest megnövelték, ezzel új találkozási pontot hozva létre, mely összeköti az épület négy fő részét: a középiskola épületét, a központi belső udvart, az alagsorban található sportközpontot, valamint az óvodát és az általános iskolát.

Az épület meglévő infrastruktúrája elég okot adott annak megőrzésére, a törődő hozzáállás pedig egy olcsón és gyorsan (egy nyár alatt) elvégzett munkafolyamatot eredményezett. A ház megszületése óta eltelt idő és a hozzányúlások rétegei jól láthatóak az új terekben, hordozva azt az atmoszférát és patinát, ami szerintem fontos összetevője lehet annak, hogy a gyerekek otthonosan érezhessék magukat a tantermekben.

A Toulouse városában 2013-ban megalapított építészműhely neve egy mozaikszó, Bast, azaz Bureau Architectures Sans Titre. Ez magyarra fordítva így hangzik: Név Nélküli Építésziroda. Innen származik írásom címe, ezt használtam fel az általam vizsgált mentalitás megnevezéseként, találónak éreztem, még ha később ki is derült, hogy nem is pontosan arra utal, amire én gondoltam. Ők a név nélkülséget elsősorban az irodai működésükkel hozzák összefüggésbe.²³ Megalakulásuk után nem sokkal a csapat létszáma kettőről öt főre növekedett, ezután pár év múlva lecsökkent három emberre. Alapvetés náluk, hogy könnyedén kezelik új emberek befogadását illetve távozását, nincs az irodában vezető személyiség, az éppen aktuális tagok személyiségéből profitálnak együttes módon. Nincs szakosodás, specializáció, a tervezés mellett mindenki csinálja a számlázást, könyvelést, vagy éppen a takarítást. A munkamódot az együttműködésen, kollektivitáson alapszik. Próbálnak elérni egy olyan építészeti objektivitást, ami az adott projekt összes résztvevője számára megfelelő, egyetért vele. A tervezés minden lépésében iteratív módon keresik a megoldásokat, azokat folytonosan megkérdőjelezzik. Úgy gondolják, hogy minél többen dolgoznak egy projekten, annál valószínűbb, hogy elfogulatlanok lesznek, és hogy munkájuk nyomán egy valóságosan logikus és ésszerű koncepció tud megszületni. Mert ez az, ami összefogja őket: a józan ész építészete, az építés kartézianus egyszerűsége, az anyaggal való elmélyült kapcsolat. Elsősorban nem formákkal, nem térrel kísérleteznek, megkérdőjelezzik a "klasszikus" építészeti koncepcionálás szükségességét (erről úgy gondolkodnak, mint a jelen építészeteinek visszatartójáról), ehelyett a létrehozás folyamatára, illetve a már meglévőre, a helyre koncentrálnak. Ezeknek átadják magukat, számukra egy projekt nem a saját vágyaik megvalósításának lehetősége, hanem logikus, egyszerű döntések összetett láncolata. Amit más gépészettel oldana meg, azt ők egyszerűen megpróbálják az építészeti koncepció magjává tenni. Munkájuk egy személytelen gyakorlat, sokszor felmerül bennük a következő francia mondás: "le bon sens paysan", azaz a "gazda józan esze".²⁴ Felteszik a kérdést: hogyan állna hozzá egy mesterember az adott problémához? Hogyan konstruálna egy tetőt, falat vagy padlót? Olyan megfejtéseket keresnek, melyek a dolog szívét, lényegét érintik. Úgy, mint ahogy régen egy földműves építette meg a saját házát: figyelt a szélirányra, benapozásra, tartósságra. Szerintük ennél több nem kell.

A Bast nemrégiben megnyitotta saját munkaterületét, a helyszín egy régi garázs egy kis lakóház földszintjén. Építés közben lehetőségük volt együtt dolgozni a mesteremberekkel, akik egyébként más projektek esetén a terveiket kivitelezik. Sok mindent ők maguk csináltak, szeretik „beletenni a kezüket a sárba”. A felső félemeleten található az iroda rész és egy tárgyaló, az alsó szinten az ebédlő és egy kicsiny műhely kapott helyet. A helyiség buherált jellege szinte megbotránkoztató: falazóblokkokra fektetett furnérlemez pultok, takaratlan hőszigetelés a falakon, mobil radiátorok az asztalok lábai mellett. A kis helyiség mégis sugároz magából egy összeszedettséget, egyfajta különös kifinomultságot. Nincsen rejtettség, a dolgok úgy vannak hagyva, amilyenek valójában. Számomra izgalmas látni azt, hogy nem törekszenek egyedi stílusjegyek kialakítására, munkáik mégis ebből kifolyólag válnak könnyen megjegyezhetővé, azonosíthatóvá.

²³ BAST | Architectures Sans Titre [Untitled Architecture]. School of Architecture, Georgia Tech. *Youtube*, 2020. https://www.youtube.com/watch?v=P03Cr5Mleh4&ab_channel=SchoolofArchitecture%2CGeorgiaTech (utolsó elérés: 2020.10.29.)

²⁴ France-Atlanta 2019 Interview: Bureau Architectures Sans Titre (BAST). ConsulFrance Atlanta. *Youtube*, 2019. https://www.youtube.com/watch?v=5J9_B3ztyAU&ab_channel=ConsulFranceAtlanta (utolsó elérés: 2020.10.29.)

((Bast // T12. Fotók: Bast))

Az iroda más kisléptékű építész stúdiókhöz hasonlóan a barátok és a család számára készült projektekkel indították el építészeti pályáját. A Francia Pireneusok közelében fekvő Montbrun-Bocage falujában is ismerősökön keresztül jutottak el a megbízásig.²⁵ A kis település iskolájának szüksége volt egy ebédlőre, egy olyan hozzáépítésre, amit, a polgármester szavaival élve, “könnyű fenntartani, nagyon funkcionális és nagyon praktikus, illetve figyelembe veszi az út felől érkező zajt”, amit eddig csak egy alacsony kőkerítés választott el az udvaron játszó iskolásoktól. Az új ebédlő erre a helyi építőanyagból készült kerítésre, mint meglévő határvonalra telepedett rá. A tervezők számoltak a megközelíthetőséggel és az akadálymentesítéssel, hiszen a kerítés alappá való bővítésével egy olyan rámpát is létrehoztak, amelyen keresztül az amúgy 60 centiméteres lábazattal rendelkező, 20. század elején épült iskolaépület a telek leghosszabb részét lezáró udvar irányából lépcsőzés nélkül is elérhetővé vált. A rámpa oldalsó, hosszan elnyúló részén a gyerekek ebéd után leülhetnek beszélgetni, játszani. Az új épületrész csak a legfontosabb tereket tartalmazza: az elején a falu egy kifőzdéjéből érkező meleg ételt fogadó kis helyiség található, ezután a fiatalok, majd az idősebbek helyisége következik, a sort pedig egy, az év bármely szakában elérhető, kézmosóval ellátott fedett-nyitott tér zárja le, tisztálkodáshoz, fogmosáshoz. A többi szoba a belső udvarhoz összecsucskozható, üveg harmónikaajtókkal csatlakozik, jó idő esetén a diákok szinte a szabadban étkezhetnek. Ezt az érzetet nagy mértékben megerősíti az, hogy a kis térsor az utcával teljes hosszúságában üvegen keresztül teremt erős vizuális kapcsolatot. A Bast egy olyan funkcióval rendelkező határvonalat alkotott meg, amely az iskolaudvart csak fizikailag zárja le, vizuálisan viszont inkább a falu életébe, mindennapjaiba integrálja. A szerkezetet külsőleg szigetelt és vörösfenyő burkolattal borított CLT panelek alkotják, az előre elkészített vázat a helyszínen gyorsan össze tudták szerelni. A beavatkozás 2019-ben elnyerte az EU Mies Award 2019-es Emerging Architecture díját, a bírálók méltatták a munka precíz kivitelezését, a racionális és nagyon gyors építkezési rendszert, amely egy olyan épületet eredményezett, melynek belsejét a természetes fény a lehető legnagyobb mértékben átjárja. Az elkészült ebédlő alázattal és odafigyeléssel lép be egy

²⁵ Wa Contents: Bast Wins Emerging Architecture 2019 Award With Its School Cafeteria In Montbrun-Bocage. *Worldarchitecture*, 2019. <https://worldarchitecture.org/article-links/echzh/bast-wins-emerging-architecture-2019-award-with-its-school-cafeteria-in-montbrunbocage.html> (utolsó elérés: 2020.10.29)

olyan a falu életébe, melynek kevesebb, mint ötszáz lakója van. Talán egy ilyen esetben lehet igazán fontos az a végletes funkcionalitásból fakadó érzékenység, amit a Bast képvisel.

((Bast // E26. Fotók: Bast))

Csömöri ház // AU WORKSHOP // Csömör // 2018 // családi ház

A Szederkényi Lukács és Ghyczy Dénes Emil által alapított Architecture Uncomfortable Workshop már a nevével is kérdéseket vethet fel bennünk. Miért kéne bárminek is kényelmetlennek lennie? A név hallatán egyből elkezdünk gondolkodni a miérteken, szeretnénk jobban utánajárni az elnevezés eredetének. Hasonlóan meghökkentő, lázadó jellegű név, mint a Pritzker-díjas kínai Amateur Architecture Studio-é, mindkét esetben szükségét érezzük a magyarázatnak. A kényelmetlenségnek többféle értelmezése is lehet. Egyfelől utal a fizikai munka valóságára, annak megerőltető voltára; az AU Workshop előszeretettel vesz részt terveinek, kisléptékű projektjeinek megvalósításában, keresik a tervező építész és a kétkezi munkával építő mesterember feladatai közötti határvonal helyét. Sokat gondolkoznak azon, hogy milyen a megfelelő tervrajz: csupán egy érzelmi töltettel rendelkező skicc, amihez a mesterember hozzáigazítja az általa gyakran használt csomópontokat és műszaki megoldásokat, vagy egy olyan precíz terv, ahol minden ki van szerkesztve az utolsó csavarig?²⁶ Sokszor adaptív módon, művezetés közben születnek meg új megoldások, ezért az építész egyik legfőbb feladatának azt tartják, hogy a környezetét, a munkásokat belelakosítsa a szép iránt. Ha ők is tudnak gyönyörködni abban, amit létrehoznak, akkor a munka sokkal személyesebbé válik, és az egész házat áthatja egy megkapó atmoszféra, egyfajta kedvesség.

((AU Workshop // Csömöri ház. Fotó: Zoltai András))

²⁶ Tilos Rádió, Építési Terület: architecture uncomfortable workshop. *Tilos Rádió*, 2020. <https://www.mixcloud.com/tilosradioszovegespodcast/%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9si-ter%C3%BClet-architecture-uncomfortable-workshop/> (utolsó elérés: 2020.10.29)

Már az egyetem alatt is sok iskolai projekten, pályázaton dolgoztak együtt, egy, a szülőktől rájukmaradt hidegkúti házban kezdtek el együtt tevékenykedni. Nem csak papíron, hanem a gyakorlatban is. Több interjúban elmondták egy ehhez kapcsolódó, és a későbbiekre nézve meghatározó élményüket, amikor is egy, általuk a telekre készített kerítés támfalának zsaluzata nem bírta el a beton terhét, benyomódott, a támfalnak finom hasa lett.²⁷ Míg mások ezt egyszerűen egy elrontott folyamatként, gányolásként értelmezték, számukra pont felszabadító élményt jelentett, a folyamat részeseiként megfigyelték, jobban megismerték az anyagot. Felismerték, hogy a betonnak van egy saját természete, amit alapvetően nem hagyunk érvényesülni azzal, hogy általában mindenképpen egyenes támfalat akarunk. Azzal, hogy a rosszul megépített OSB-zsaluzat ezt a kerítés esetében nem bírta ki, teret adtak ennek a természetnek, ezért a támfal megszületése egy "tisztá" építési folyamatnak tekinthető, és szerintük ez a helyzet megfejtésre vár. Peter Markli szerint, ha azt gondoljuk valamiről, hogy teljesen ismerjük, azzal csak gátját szabjuk mindennek ami új, üdítő és teremtő.²⁸ Ebben a helyzetben nincs mit megfejtünk, nincs bizonytalan folyamat, vagy kizökkenés, csupán automatizmus. Hasonló ez a baszk szobrász, Eduardo Chillida nézeteihez, aki "mindig olyan dolgot akart elkészíteni, amiről nem tudta, hogy hogyan kell megcsinálni",²⁹ és ha előre tudta volna, hogy hogyan fog kinézni egy elkészült szobra, akkor bele se kezdett a munkába. Persze ezt lefordítani egy használati szintre, működtetni egy építkezésen nem könnyű feladat, sőt, ebben a formájában talán nem is lehetséges. Talán ez az oka, hogy az iroda sok kisebb tárgyat, bútort is készít. Az elkészült objektumok a használhatóság széles skáláját fedik le: van köztük megmaradt betonból készült tányérkészlet, a ráüléstől behorpadó horganyzott fém karosszék, edzett üveg és méhviasz együtteséből álló ébedlőasztal, vagy éppen építési munkákhoz készült, kézzel varrt ruházati kollekció. Minden nagy odafigyeléssel, pazarlás nélkül, ugyanakkor kísérletezés útján nyeri el a végső formáját.

Visszatérve a kényelmetlenséghez: egy másik megközelítésből vizsgálva ez a szó megfeleltethető az "elegendőséggel", ami szintén az iroda egyik öndefiníciós kifejezése. Egy ház esetében nem csak a megépítéséhez használt építőanyag és fizikai munka lehet elegendő, hanem az építészeti tervezés is. "Sokszor azt vettük észre, hogy az építészeti rátelepszik az emberre, amikor már fölösleges »építészkedés« folyik" - nyilatkozták egy beszélgetés alkalmával.³⁰ A túltervezés helyett talán náluk a folyamat kerül előtérbe, szeretik a bonyolult, görcsös dolgokat kihagyni a munkából. Többször elhangzott mondásuk a "kevesebb építészeti, több, jobb étel",³¹ ami szerintem megkapó módon mutatja be világlátásukat, melybe számukra építésztként belefér a házaik tervezésén túlmutató életvitelbeli szokásokon gondolkodni. Küldetésüknek az életminőség javítását látják, úgy gondolják, ez nem csupán építészeti eszközökkel érhető el. Ennek szemléltetésére egy megtörtént esetet meséltek el, melyben a megrendelőt rábeszélésték

²⁷ New Generations: „Az ízlés a szépség használatának ismerete” – New Generations: Architecture Uncomfortable Workshop. *Építészfórum*, 2020. <https://epiteszforum.hu/az-izles-a-szepseg-hasznalatanak-ismerete--new-generations-architecture-uncomfortable-workshop> (utolsó elérés: 2020.10.29)

²⁸ SZEDERKÉNYI Lukács, GHYCZY Dénes Emil: Mindennapi kenyér – magyar pavilon kurátori pályázat. *Építészfórum*, 2017. <https://epiteszforum.hu/mindennapi-kenyer-magyar-pavilon-kuratori-palyazat> (utolsó elérés: 2020.10.29)

²⁹ MEISLER, Stanley: The Poetic Vision of Spanish Sculptor Eduardo Chillida. *Smithsonian Magazine*, 2000. <http://www.stanleymeisler.com/smithsonian/smithsonian-2000-07-chillida.html> (utolsó elérés: 2020.10.29)

³⁰ BÁN Dávid: Minimális kényelmi állapot: AU Workshop. *Építészfórum*, 2015. <https://epiteszforum.hu/minimalis-kenyelmi-allapot-au-workshop1> (utolsó elérés: 2020.10.29)

³¹ FÜRDŐS Zsanett: „Az építészeti legtöbbször az, hogy te mit gondolsz a világról” – Interjú az AU Műhely építészeivel. *Építészfórum*, 2020. <https://epiteszforum.hu/az-epiteszeti-legtobbszor-az-hogy-te-mit-gondolsz-a-vilagrol--interju-az-au-muhely-epiteszeivel> (utolsó elérés: 2020.10.29)

egy olcsóbb megoldásra, rávilágítottak arra, hogy az ember kényelmét tökéletesen biztosítani tudja egy kevésbé tetszetős fürdőszobai csempe is, nem kell csak azért is olyat használni, amilyen a szomszédnak van. A megspórolt pénzből pedig sokkal minőségibb élelemhez juthat hozzá, ezzel az őstermelőket is támogatva.³² Természetesen ez a mindenre kiterjedő szemlélet nem biztos, hogy ugyanígy működne például egy irodaház tervezésénél, jelenlegi projektjeik léptéke viszont szabad utat ad ennek a lelkületnek. Megrendelőik általában korukbeliek, olyan emberek, kis családok, akiknek éppen csak elkezdett gyarapodni a félretett pénzük. Fiatalok, újat, mást akarnak, mint az elődeik.

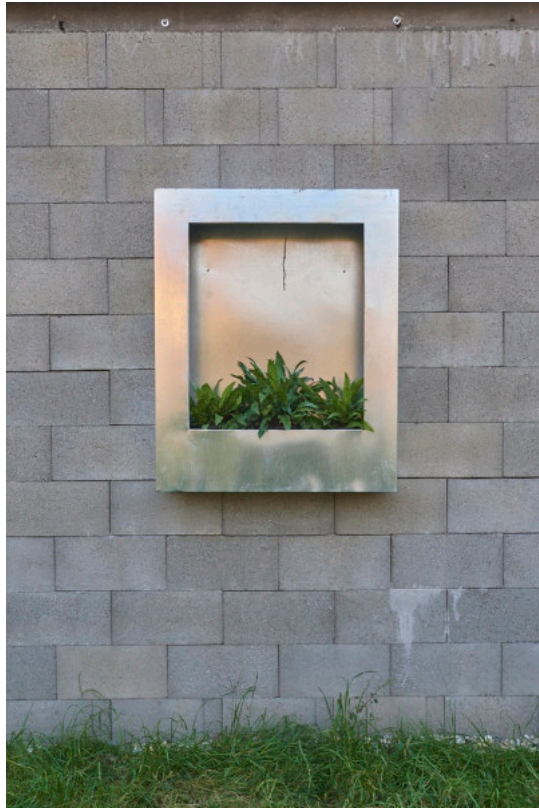

((AU Workshop // Csömöri ház. Fotó: Zoltai András))

Az AU fontosnak tartja a szakmán belüli kommunikációt, és a diskurzust más művészeti ágak képviselőivel. Hamarosan negyedszerre jelenik meg a TOA (Thoughts On Architecture) elnevezésű publikációjuk. A kiadványok elkészítéséhez mindig 10, általuk érdekesnek tartott személyt kérnek fel, hogy egy darab fehér A4-es lapra írjanak bármit, ami mostanában foglalkoztatja őket. Az írások általában lírai jellegűek, álljon itt egy részlet Szederkényi Lukács: Ifjú pápa című írásából, ami szerintem szépen fejezi ki mindazt, amiről eddig az iroda bemutatása végett írtam: „...ott ült a padban. Egész idő alatt az aranyozott képet nézte. Végig egy gondolat járt a fejében. Ha a mester a szegénységet tartotta fontosnak, akkor miért van itt minden aranyból? Majd arra gondolt, hogy itt az arany közös, mindenkié, itt nem az értéke miatt van, hanem a jellege miatt. Színe, fénye és a többi tulajdonsága miatt, és itt most ezek a fontosak. Ahogy erre rájött, egy időre megnyugodott és újra tudott figyelni...”³³

³² Tilos Rádió, Építési Terület: architecture uncomfortable workshop. *Tilos Rádió*, 2020. <https://www.mixcloud.com/tilosradioszovegespodcast/%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9si-ter%C3%BClet-architecture-uncomfortable-workshop/> (utolsó elérés: 2020.10.29)

³³ SZEDERKÉNYI Lukács: Az ifjú pápa. *Thoughts on Architecture*, AU Workshop, Budapest, 2017, 21.

((AU Workshop // Csömöri ház. Fotó: Zoltai András))

A bemutatásra kiválasztott csömöri ház esetében nem beszélhetünk aranyról, helyette Milesi vastaglazúrral lekent Padlopon képzti a járófelületet a házban. A megrendelő (közös életüket nemrég kezdő fiatal, egygyermekes házaspár) a padlófűtés borításaként először csiszolt betont szeretett volna, végül anyagi okok miatt a hasonló megjelenésű, de kicsit melegebb tónusú és sokkal olcsóbb megoldásnak szavaztak bizalmat. A faszervezetes családi lak csupán 70 négyzetméter alapterületű, de kis mérete ellenére bőven ad okot csodálkozásra. A telek elejét az utcával párhuzamosan lezáró épület főhomlokzata vakolatlan zsalukövekből kirakott burkolat borítja, melyet két szimmetrikusan elhelyezett azonos méretű elem tesz izgalmassá: az egyik a konyhaablak, a másik pedig egy bádog vakablak, mely virágtartóként funkcionál, az AU műhely saját munkája. Az épület telepítése felidézheti bennünk a középkor hortus conclususait: a ház itt is, akár csak egy kerítés, egy gyönyörű, vadregényes természeti környezetet zár el a külvilágtól, elvonulásra, megnyuvásra invitálva annak lakóit. Ők akkor is kapcsolatban állnak a kerttel, ha bent vannak az épületben, ugyanis a kert felé néző homlokzaton hat darab nagyméretű, íves ablakon és egy kinyitható teraszajtón keresztül szemlélhetik a háborítatlan látványt. A belső térben az utca felőli oldalon zsalukő, a többi falon világos, otthonos faburkolat található. Elrendezése rendkívül egyszerű: a család élete lényegében egy helyiségben zajlik, amiből később leválasztható lesz egy szülői háló és egy gyerekszoba. Jelenleg csak a tusolót és a wc-t, illetve a dolgozószobát zárták külön falak közé, később ezek vonalában lehet az előbb említett helyiségeket is elkülöníteni, egy kicsit intimebbé tenni. A ház egész jellege egy kézműves szemléletet sugároz, egyszerű formákkal dolgozik, de szokatlan módon használja, társítja azokat. Zsoldos Anna így ír a házról: "A csömöri ház első látásra olyan, mintha nem építész tervezte volna. Mintha kétkezi munkájával valaki saját magának, saját igényei és léptéke szerint építette volna. Formai egyszerűsége, a vakolatlan homlokzat, az anyagok egyszerűsége okozza ezt a

benyomást; valójában nem akar más lenni, mint ami.”³⁴ Ezzel a viselkedésével a ház egy olyan atmoszférát teremt meg magában, ami által lakói számára egy közeli, személyes élménnyé tud válni. Nem törekszik arra, hogy személyes katarzist okozzon, “nem nyomaszt bennünket jelekkel, értelmezésekkel, hanem hagyja, hogy a tér úszó érzetei összeálljanak bennünk sajátjává.”³⁵

((AU Workshop // Csömöri ház. Fotó: Zoltai András))

³⁴ ZSOLDOS Anna: A meglepő Janus. *Építészfórum*, 2019. <https://epiteszforum.hu/a-meglepo-janus> (utolsó elérés: 2020.10.29)

³⁵ ZOMBOR Gábor: *Elegendő építészet*. Építőművészeti Doktori Iskola, Budapest, 2014, 14.

NÉV NÉLKÜL

((Bast // T11. Fotó: Bast))

Jelentés-mentesség

Az épületek vizsgálata közben elgondolkodtam azon, hogy milyen az a ház, ami igazán hatással tud lenni az emberre; milyen az, amikor egy épületnek van súlya, húsa. Az fogalmazódott meg bennem, hogy ez számomra jelenleg legelsősorban a valamit jelenti vágyás kerülése, és ez az a kapocs, ami az elemzett házakat a leglényegibb módon összeköti. Vannak épületek, amik valamit meg akarnak tanítani a használóiknak, állításaik, kijelentéseik vannak; és vannak olyanok, melyek nem akarnak többek lenni önmaguknál, nem akarják túllépni saját jelenlétük valóságát. Ezek a házak szeretnek hallgatni. Régebben vettem észre magamon, hogyha egy társaságban vagyok, és a beszélgetésben beáll egy kis szünet, akkor úgy érzem, hogy muszáj valamit mondanom annak érdekében, hogy a csend megtörjön. Idővel rájöttem, hogy ez csak egy kényelmetlenségből fakadó presszió, nem igazi belső késztetés, és sokkal igazabb lenne az adott esetben közösen hallgatni. A név nélküli építészet képviselői bátor házak: nem akarnak kényszeresen fecsegni. Időtlen állításként foglalnak helyet a térben. Nincs erőszakolt mondanivalójuk, azzal, hogy nem állítanak didaktikus módon olyant, amit az ember az agyában építészeti nyelvről lefordíthat, dekódolhat a saját beszélt nyelvére, mindenki számára személyesen megélhetővé válhatnak. Az emberi lelket a tapasztalás útján visszavezetik a megélegetetlenség, betöltetlenség érzéséhez, amit az ember sokféle úton-módon próbál meg elnyomni magában, vágyat ébresztenek az emberben az elmélyülés iránt. Ennek az érzésnek a felismerése, a vele való együttélés nem akadályoztató tényező, sőt, szükséges a növekedéshez. Szerintem ez az emberi lényeg. Az ilyen házak intuitív módon kommunikálnak, segítik a kiszakadást a megfáradt agyközpontúságból. Ésszel nem megfejtőek, nem feldolgozhatóak, pont ezért transzcendens jelentéssel bírnak, „megmenekülnek az értelmezés feldolgozó mechanizmusától, s éppen így őrződnek meg.”³⁶

((Pillanatkép David Lowery // A Ghost Story című filmjéből. Az alkotás egy egyszerű családi ház elmúlásán keresztül beszél az időről, jelenlétről, atmoszféráról.))

³⁶ PAZÁR Béla: *Érdektelen építészet*, Arc'4 - az Új Magyar Építőművészet negyedéves melléklete, Gyors- jelentés Kiadó, Budapest, 2000, 102.

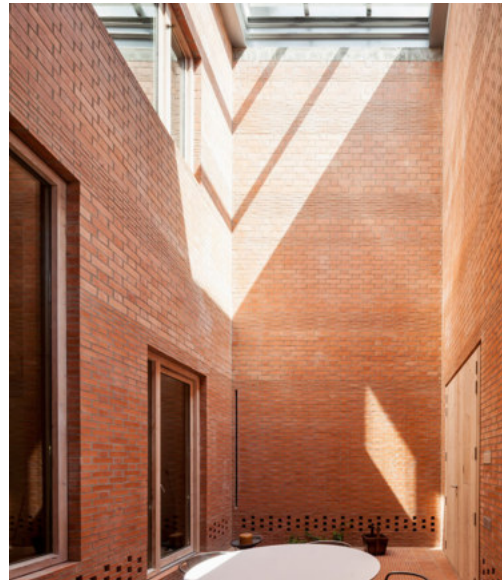
Ezen állapot létrejöttét, a jelentést elkerülő házak megszületését több szempont, tényező együttállása tudja biztosítani. Ezek nem választhatóak el egymástól szervesen, egyik a másikra épül, az összes gondolati komponens között fennáll összefüggés. A következőkben úgy próbálom meg bemutatni a név nélküli építészet alkotóelemeit, hogy a köztük fennálló kapcsolat érzékelhetővé váljon, de az egyes tézispontok külön-külön, egymástól függetlenül is értelmezhetőek maradjanak.

Célszerűség

Talán az egyik legfontosabb és leginkább sarkalatos szempont a megvizsgált házak esetében a tervezésükkor jelenlévő pragmatikus szemléletmód megléte. Visszatérés ez egy olyan ősi tervezési, építési módhoz, mely számára a józan, ésszerű megoldások használata, a szerkezet, terek, anyag, teher és teherhordás, és az ezek alapvető, esszenciális összetevőinek ismerete fontosabb, mint az épület külső megjelenésének akaratlagos megtervezése, a felszíni esztétizálás. Figyeljük csak meg a Bast iskolai ebédlőjét: nem tartalmaz olyan elemet, ami túlmutatna az épület használatából eredő igények kielégítésén, tömege, szerkezete a lehető legegyszerűbb, ami ebben az esetben létrejöhetett. Sok munkájuk felújítás, ezekre több esetben jellemző, hogy kevés a fény jut el szobáik, termeik mélyére, hiszen a korabeli technikai tudás még nem tette lehetővé a ma elvárt nyitottságot. Ezen a házak belsőt kitarják a fény felé, az ebből fakadó újfajta téri helyzetet, térélményt a szimpla, funkcionalista beavatkozás okozza (érdekes projektjük volt az E31-es üzlet felújítása a Sessún divatház számára: itt a megfelelő mennyiségű napfény biztosítása végett a közbenső fa födémekből kivágtak egy részt, meghagyva a csupasz gerendákat).

((Bast // E31. Fotó: Bast))

((Harquitectes // Casa 1014. Fotó: Adrià Goula))

Hasonló dolgokat tapasztalhatunk egyes Harquitectes házak esetében is: ilyen például a Casa 1014, melynek homlokzatán többféle téglafal figyelhető meg egymás fölött horizontális tagolásban, a súlyosabbak alulra kerülnek, míg a könnyűek felülre. A szemlélő talán ezt díszítésként értelmezi, és nem is teszi rosszul; azonban ebben az esetben az ornamentika egy funkcionális döntés nyomán született meg. Ebben a házban a konyhaablak egy belső udvarra nyílik, ha kinéz rajta az ember, egy téglafalat lát. A fal védetté teszi a mögötte megbúvó kis teraszt, illetve óvja a házat a napfénytől. Nem ok nélküli esztétizálás végett került oda, hanem egyszerűen célszerűségből; mégis milyen szép, nyugodt teret eredményez a jelenléte. Ezekon a példákon keresztül szerettem volna érzékeltetni azt, hogy ezen épületek lényege, természete akkor kezd el működni, ha az igényekből fakadó kérdésekre az építész egyedül a lényegre, az emberi szükségésekre adott válaszával felel meg. Láthatjuk, hogy egy megoldás, egy szerkezet nem csupán formát ad egy térnek, hanem önmaga által már sokféle módon minősíti is azt. A célszerűség által felszabadulhat az épületben egy olyan szépség, ami a ház saját jelenvalóságából származik.

Befejezetlenség

A pragmatikusságban gyökeredző szemléletmód mellőzi a direkt díszítést, a felesleges sallangokat. Ez a viselkedés eredményez egyfajta különleges kisugárzást, mely elsősorban az építőanyagok kendőzetlen használatából fakad. A PC Caritas levett vakolatú téglafalai, a csömöri ház takaratlan zsalukő homlokzata, az Antivilla nyers belső terei durvaságuk ellenére sejtelmesen finom atmoszférát hoznak létre. Ezzel a benyomással az ember gyerekkorában sokszor találkozhatott, ha építkezésekre beszköve, a félig kész házak szerkezetkész tereiben lézengett. Ezek a házak a legjobb helyek a bújócskázásra, de valamiért jó bennük egyszerűen üldögélni, beszélgetni is. Elképzeljük a ház jövőjét, az embereket, akik valamikor itt fognak lakni. A félkésztségben lehetőségeket látunk, és nem kijelentéseket, kedves alázatosságot és meghitt szolgálatkészséget, nem pedig uralkodni vágyást. A magyar építészet elismert és nagyra becsült szereplője, ifj. Janáky István is hasonló gondolatokat fogalmazott meg a töredékesség érzetével kapcsolatban: „A félig kész ház nem deklamál, inkább sugall, tökéletesen adja ki magából az érzelmeket, csorbítatlanul, szó nélkül.”³⁷ Hasonló élmény ért az előző félévben, az egyetemi tervezési feladatunk helyszínének, Törökbálintnak a bejárása közben. A városban sétálva egy üres telekre letem, amin a kíváncsiságtól hajtva körbenéztem. A telek sarkában egy lebontott ház megmaradt sarkára találtam. A faldarabban a nyílászárók hibátlanul benne voltak (egy ablak nyitva is volt), a csempe félig-meddig még a falon volt, de sok helyen lehullott, felfedte a falazatot. A látvány különös hatással volt rám, a magára hagyott anyag végtelen prózaiságától jó értelemben megindító érzés fogott el. Ezt a házat, ezt a falat is valamikor, talán egy őszi délután, talán egy nyári reggel, de emberek építették fel. Munkások, kőművesek. Munka közben talán vidáman viccelődtek, de az is lehet, hogy magukba fordulva pakolták a falazóblokkot. Ügyeltek a helyes sík megtartására, figyeltek, hogy egy elem sarka se lógjon ki a többi közül. És szépen lassan elkészült a fal. A falak egy házzá áltak össze. A ház megtelt étellel, majd teltek az évek. A ház megöregedett, szépen lassan magára maradt. Most itt áll egy fala, pőrén, ősin. Mint egy idézet.

³⁷ ifj. JANÁKY István: *A hely*, Műszaki Könyvkiadó, 1999, 103.

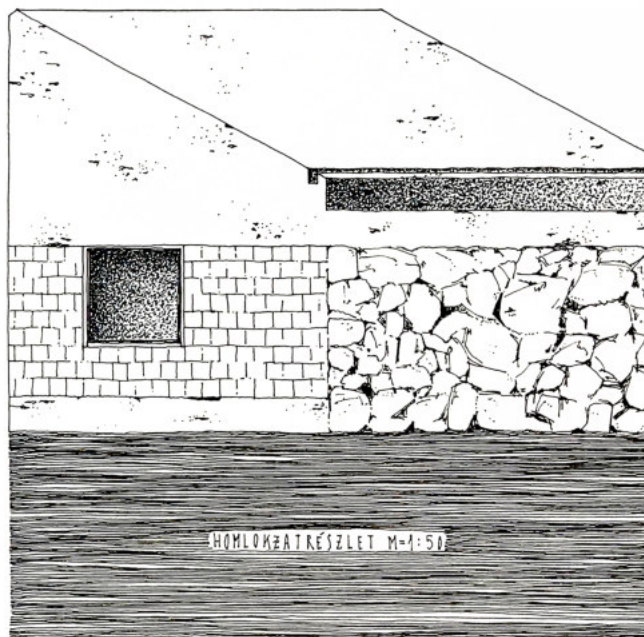
Ez a megtapasztalás arra hívta fel a figyelmemet, hogy a befejezetlen szerkezeteknek egyfajta titkos szépsége van. Egy ház születését párhuzamba állíthatjuk az ember születésével. Vakolatlanul, csak a szerkezeti elemeket mutatva a ház nem válik felnőtté, megmarad gyermeknek. Nem kendőzi el magát; nem viselkedik gálánsan, kifinomultan. A mesterkéeltséget feladja, helyébe az építés mestersége, az emberi erő és lépték idillisztikus dicséretét állítja. Őszinte, egyenes, nyílt, a benne tartózkodókat is ilyen érzésekkel árasztja el. A 2018-as Építészkongresszus indító előadásában Moravánszky Ákos így fogalmazott: „A tektonikus váznál fontosabbak az azokat burkoló, öltöztető felületek. Ezek érzéki hatása a mai építészek munkásságában meghatározóbb, mint a formai újszerűség.”³⁸

((architecten de vylder vinck taillieu // pavilion Horst. Fotó: Filip Dujardin))
„That it does not look good makes it look good.”

Ebből az gondolatmenetből felismerhetjük azt, hogy az a fajta innovatív anyaghasználat, mely helyesen alkalmazva ornatikává nemesedhet, korunk egyik legfontosabb építészeti kérdése. Az általam vizsgált házak esetében ez a sajátos esztétikai szemlélet nem csak az álcázatlanul használt új építőanyagoknál, hanem az esetlegesen már meglévő hibák esetében is megfigyelhető. Ezeket sem akarják elfedni, elismerik őket, merészen megmutatják. Gondoljunk csak a PC Caritas ablaknyílásainak helyreállítására, vagy a Harquitectes iskolájának folyósóira. Kicsit hasonlít ez a gondolkodásmód a japánok esztétikájáról, szépségről vallott elvéhez, a vabi-szabihoz, mely szintén az elfogadást, tökéletlenséget és mulandóságot magasztalja. Ennek a szemléletnek egy jellegzetesen kifejező technikája a raku kerámiák elkészítésének módszere. Ennek során a felhevült samottos anyagot a kemencéből kiemelve egyből forgáccsal, papírral, falevelekkel kevert homokba helyezik, ami különleges, előre el nem tervezett színeket és repedéshálózatot eredményez a tárgyon. Ehhez hasonló tervezett esetlegességgel több esetben találkozhatunk az öt ház esetében is: a kivetelező mesterekkel való szoros együttműködés során az építészek bizonyos tervezői döntéseket rájuk hagynak, nem tervezik túl a házat.

³⁸ ZÖLDI Anna: Ilyen volt az Építészkongresszus. *Építészforum*, 2018. <https://epiteszforum.hu/ilyen-volt-az-epiteszkongresszus> (utolsó elérés: 2020. 10. 24.)

((Homlokzatrészlet a “Középülettervezés 2” tantárgy keretein belül elkészített hallgatói tervemből. A félév fő inspirációját Janáky István // Schaár Erzsébet kiállítóterme nevű munkája jelentette számomra.))

Kézművesség

A befejezetlenség, a “buhera-esztétika” megszületésének egyik alkotóeleme az elemzett irodák esetében a kivitelezés szeretete. Frissnek ható prioritások jelennek meg tervezési módszereikben, visszatérés ez az anyagok sajátos, természetadta tulajdonságaihoz, karakterük kidomborításával való foglalkozáshoz. Építve tervezés, az építészeti terv szerepén, kötöttségein való gondolkodás: olyan témák ezek, melyeket megpróbálnak minél jobban integrálni a munkájukba. Az Antivilla esetén a nagyméretű ablaknyílások ötlete egy helyszínen megtartott baráti grillparty során ötlött fel a tarsaságban, egyből meg is valósították, nem kellett hozzá lerajzolni az elképzelést.

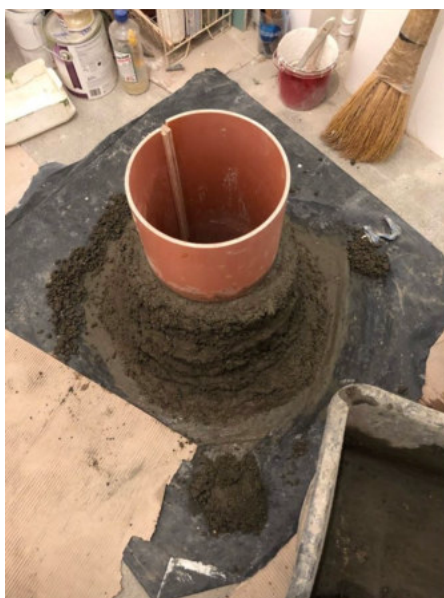
A kézművesség megléte talán az AU Workshop vonatkozásában a legszembetűnőbb. A műhely építészei jó kapcsolatot ápolnak több kőművessel, bádogos mesterrel, sokszor több projekten átnyúlóan dolgoznak együtt velük. Egyetemista korukban egy asztalos mellett tanulták ki a fával való munka rejtelmeit. Ha egy ház átadása már nagyon közel van, akár a kivitelezésbe is beszállnak, együtt dolgoznak a szakmunkásokkal. Hozzájuk hasonlóan a Bastnál sem terveznek semmit készre papíron, hiszen az építkezéseken mindig új, addig ismeretlen meglepetések várnak az emberre, sok tervezési kérdés ott vetődik fel. Céljuk olyan építési megoldások megtalálása, amik a lehető legokosabban, legolcsóbban segítik elő az építés folyamatát. Ha felkeressük az Instagram oldalukat, nem gyönyörű építészeti látványtervekkel vagy érzékeny skiccekkel fogunk találkozni, hanem szinte kizárólag építkezésekről készült képekkel, videókkal. Egyszerű anyagok, alapvető építési technikák jelennek meg ezeken a felvételeken. Első látásra olyan, mintha egy kivitelező cég honlapját nézegetné az ember.

Mindezek ellenére nem arról van szó, hogy ezek az irodák tagadnák az építészeti tervezés szükségességét. Megközelítésük viszont talán közelebb áll ahhoz a történelmi

időszakhoz, amikor az egyetemeken még nem vált szét az építő és építészképzés. Nem törekednek a tervi esztétizálásra, saját maguk reprezentálásában sem jelenik meg a tervi arculat iránti igény. Olyan helyzeteket keresnek, amikor a tervezésbe belekalkulálhatják a kivitelezők tudását, szakértelmét: szakmák közötti együttműködés ez, mely mentes a tervezői, alkotói felsőbbrendűségtől.

((Brandlhuber // Rachel, építés közben. Fotó: Brandlhuber))

((AU Workshop // PVC cső + beton))

((AU Workshop // kis asztalka))

A visszafogott, természetes anyaghasználat következménye és egyszersmind kiváltója ennek a gondolkodásmódnak. Ez egyfelől megfizethetőséget, gazdaságosságot eredményez: az öt ház mindegyike (saját léptékének határain belül) alacsony költségvetésből dolgozik. Másrészről helytálló reakció ez a 21. század ökológiai, környezeti problémáira, az egyre ritkuló természeti erőforrások kérdésére. Ebből a megközelítésből talán a felújítás, a hozzáépítés műfaja az, ami a legelőremutatóbb. A meglévő épületek töméntelen mennyiségű nyersanyagot tartalmaznak, óriási energiabefektetéssel készültek el. A német Federal Office of the Environment kutatása szerint a már meglévő épületek nagyobb mértékű felhasználásával az építőipar nyersanyag-fogyasztását 30 százalékkal vissza lehetne szorítani, az építési területek pedig felhasználását pedig 80 százalékkal lehetne csökkenteni.³⁹ Ezen ökológiai szempontok mellett más tényezők is szólnak a meglévő házak megtartása mellett, immateriális értékeik jelentőségéről a következő fejezetben ejtek pár szót.

Illeszkedés

Házaink esetében érdekes megfigyelni azt, hogy hogyan viszonyulnak a helyhez és a kontextushoz, amiben megszületnek. Legfontosabb ismervük, hogy tudják, sohasem lehet nulláról indulni. Minden építészeti tevékenység egy hozzáépítés, ha nem egy meglévő szerkezethez és anyaghoz, akkor egy szellemi és történeti kontextushoz. Az illeszkedés problémája emiatt kardinális kérdés, hiszen mindig van valami, valami rejtett és feltárára váró, ami az építésznek meg kell fejtenie a hellyel kapcsolatban.

Az öt ház ház közös jellemzője, hogy kérdést tisztelettel, alázattal kezel. A PC Caritas, az Antivilla és a Harquitectes iskolaépülete kisebb-nagyobb léptékű felújítás. Esetükben jó analógiának tartom a palimpszesztet: ezek olyan középkori kéziratok voltak, melyekről a papírusz vagy a hártya drága volta miatt sokszor levakarták, átragasztották a meglévő szöveget.⁴⁰ Hasonlóak a meglévő házak is: már átította az idő, gyökereikben kötődnek a helyhez, ahol megszülettek, az embereknek emlékeik vannak velük kapcsolatban; ez az épületek szellemi drágasága, értéke. A meglévő ház adattár, referenciapont. Egy olyan társadalomban, mely egyre inkább kényelmetlenül érzi magát a kortárs élet gyors ütemének nyomása alatt, döntő fontosságú lehet az ilyenemű források körültekintő használata. Ezek az épületek közös múltunkat, gondolkodásmódunkat, gyökereinket őrzik anyagukban, tereikben.⁴¹ Szépségük pont emiatt a múlt sokszoros rétegzettségéből áll elő. Egy hozzányúlás ehhez még egy réteget adhat hozzá úgy, hogy közben hozzáalakítja a házat a kor követelményeihez, egy esetleges új funkciókhoz. A múltban létrejött épületekkel való törődő hozzáállással kapcsolatban az angol századforduló, az Arts and

³⁹ GRAFE, Christoph - RIENIETS, Tim: *Umbaukultur - The Architecture of Altering*, Baukultur Nordrhein-Westfalen, 2020. 12. <https://www.umweltbundesamt.de/daten/ressourcen-abfall/verwertung-entsorgung-ausgewaehelter-abfallarten/bauabfaelle#verwertung-von-bau-und-abbruchabfallen>

⁴⁰ Wikipédia: Palimpszeszt. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Palimpszeszt> (utolsó elérés: 2020. 10. 24)

⁴¹ GRAFE, Christoph - RIENIETS, Tim: *Umbaukultur - The Architecture of Altering*, Baukultur Nordrhein-Westfalen, 2020, 12.

Crafts⁴² szellemi előkészítőjének, John Ruskinnak szavait idézném: „Aggódva ügyeljünk a régi épületekre. Mindenáron, a lehető legnagyobb mértékben őrizzük meg őket bármilyen olyan hatástól, ami tönkremetelükhöz vezethet. Számoljuk meg építőelemeiket, mint egy korona drágaköveit; állítsunk melléjük őrszolgálatot, akárcsak egy ostromlott város kapujába; ahol meglazultak, kössük össze őket vassal; ahol elgyengültek, erősítsük meg őket fával; ne törődjünk a segédeszköz csúnyaságával; jobb a mankó, mint egy elveszett végtag.”⁴³

((architecten de vylder vinck taillieu // PC Caritas. Fotók: Filip Dujardin))

Láthatjuk, hogy ezek az irodák akkor is becsben tartják a régit, ha annak nincs feltétlenül formálásbeli értéke, ilyen például az E26 esetén a helyi kőből készült kerítésfal, mely megerősítve az új épület alapjául szolgált. Olyan, mintha a kis ebédlő a földből nőtt volna ki, olyan anyagon nyugszik, ami ősidők óta a terület sajátja. Ez a kétségtelenül szép gesztus segíti a ház integrálódását a település életébe, a falucska egy sajátosságát használja olyan módon, hogy közben nem válik tolakodóvá. A kétoldali üveghomlokzatok is erre segítenek rá, kicsit olyan, mintha csak egy új tető került volna a meglévő kőkerítés felé.

⁴² Az angol "crafts" kifejezés jelentése kézművesség; már ebben a korszakban is előkerült ez a fogalom, ellentétbe állítva a magas technicizáltságból eredő építészettel.

⁴³ RUSKIN, John: *Seven Lamps of Architecture*. Dover Publications, 2000.

Ezzel szemben a csömöri ház első ránézésre fittyet hány az illeszkedésre. Zsaluköves főhomlokzata egészen egyedi jelenség. Nem célja a környék házainak sajátos jellemzőinek megismerése és magába olvasztása, hiszen tudja, hogy „az összességhez illetve annak átlagához való alkalmazkodás nem csak a ház lényegvesztését hozza, hanem környezetének kiátlagolt minőségei is elvesztik értékes (átlagon felüli) értéktartományait, egyedi jellegüket”.⁴⁴ Telepítéséből adódóan viszont lehetőséget ad arra, hogy a kert hátsó részében található vadregényes terület érintetlen maradjon. Az épület elzárja ezt a kertrészt az utcáról érkező avatatlan szemek elől, megtartva, intimmé téve azt a ház lakói számára. Az igazi illeszkedés nem a felszíni, formai hasonlóságokat veszi át, hanem a hely lényegi értékeit kutatja.

((AU Workshop // Csömöri ház. Fotó: Zoltai András))

((“hortus conclusus”. Fotó: Zoltai András))

Felismerhetőség

A meglévő házakkal kapcsolatban felmerült, a közös múlt és az identitás megfelelő kezeléséhez hasonló súlyú problémára, a vizuális túlterheltség kérdésére adhat egyfajta választ a felismerhetőség fogalmának megfelelő értelmezése épületeink esetében. Gondoljunk csak például a PC Caritasban elhelyezett üvegházakra, melyek egyszerű termékeként, bármiféle áttervezés, változtatás nélkül kerültek be az épületbe. Megdöbbenően életszerű megoldás ez, amely úgy érzem, a korszellem saját hangján szólal meg. Ennek a hangnak felismerése érdekében elég, ha csak egy pillantást vetünk a

⁴⁴ ZOMBOR Gábor: *Elegendő építészet. Építőművészeti Doktori Iskola*, Budapest, 2014, 9.

kortárs divatra, ahol szinte biztos, hogy találkozunk Virgil Abloh nevével. Az építész diplomával rendelkező, ma többek között a Louis Vuitton divatház férfi ruházati osztályának művészeti igazgatójaként tevékenykedő kreatív egyik alapállítása, hogy egy meglévő terméket elég három százalékban megváltoztatni ahhoz, hogy kortárssá változzon.⁴⁵ Munkafolyamatában folyamatosan megkérdőjelezi az újonnan megtervezett elemek létjogosultságát, szükségességét, azok minimalizálására törekszik. Ez a felfogás úgy érzem, hogy egy őszinte szembenézés a megcsömörléssel, szembenézés a 21. század formaképzésbeli értékviszályával. Ezt a rossz értelemben túltelített állapotot Pazár Béla írja le, amikor Daniel Liebeskind Berlini Zsidó Múzeumával foglalkozik. Ez a jól ismert épület illusztrációja kíván lenni egy széttöredezett Dávid-csillagból kialakult nonfiguratív motívumrendszernek, teljes megformálása ennek van alárendelve. Emiatt hiányoznak az épületből a valódi térbeli kapcsolatok, az építőanyagok elvesztik sajátos karakterüket, a beton papírmásé díszletté változik a síkbeli absztrakt ornamentals mindent leuraló szorításában.⁴⁶ Azzal, hogy a technika elérte azt a fejlettségi szintet, ahol gyakorlatilag már bármit meg lehet építeni, a házaknak lehetőségük van arra, hogy elszakadjanak önnön valóságuktól, azoktól a tulajdonságaiktól, amik miatt ősidők óta ismerősök az emberek számára. Ezzel olyan karaktert ölthetnek magukra, ami valójában csak másolata eredeti jelentésüknek. Véleményem szerint ez a viselkedés a kor embere számára nem nyújt feloldozást az alól a képi és információs túlhajszoltság alól, amibe a mindenhol jelenlevő, túlzásfolt képek zuhataga kergeti, ami körülveszi a mindennapok folyamán. Janáky István a következő módon írja le a helyzetet az A vak című írásában: „Mára az emberi népeesség nagy része alighanem visszaheveredett a régi, állati viselkedés gödrébe. A tárgyakra megint csak primitív érdekeik szerint tekintenek. A saját fejükben elvégezhető képalkotásra eztán nincs már szükségük, hiszen a gépi képelőállítók, a tévések, filmesek, könyvesek, szerkesztők, videózók milliószámra szolgáltatják termékeiket. És ha a képlátás és a képalkotás ilyen szomorú sorsra jut, nincs többé értelme és indítéka annak sem, hogy az emberek dologi világukat e képek szépsége érdekében széppé alakítsák. Most már bármiféle környezet képét lehet úgy manipulálni, hogy az egy pillanatra tetszetős legyen. A képecskék vibrálásának mámora pedig ma már elég az igénytelen, apatikus, elcsigázott látónak. A valóságos milió kinézetének befolyásolásáról is letesz, hiszen annak elemei óhatatlanul gyárok, világcégek, nagykereskedők, idegenek, ismeretlenek alkotmányai.”⁴⁷

Talán ez lehet az oka annak, hogy a dolgozatomban megfigyelt építészirodák nem törekednek a kényszeredett újításra. Ennek ellenére nem mondanak le az előremutatásról: beismerik maguk előtt, hogy a teljesen vegytiszta eredetiség már nem elérhető, ebből kifolyólag valószínűleg nincs is szükség rá; ezzel a látásmóddal nyitnak meg egy friss perspektívát. Bárki, aki az új létrehozásán fáradozik, egy idő után saját ismeretének és tudásának korlátaiba fog beleütközni; az ember nem képes a semmiből valamit létrehozni. Ahogy Zombor Gábor fogalmaz: „Az újszerűnek tűnő elemek átlátható összetettséggű halmaza is csak már megismert formanyelvek elemkészletének újabb permutációját képezik.” Alkotói önredukció szükséges ahhoz, hogy az építész a házhoz képest magát hátrébb helyezhesse. A név nélkülség kerüli a felhajtást, nem kíván extravagáns tervezői megoldásokkal a közbeszéd állandó tárgyává válni (a Bast esetében érdemes megfigyelnünk, hogy hogyan terjedt át az a felfogás az iroda működésére: tagjainak

⁴⁵ BAHADURSINGH, Nathan: Virgil Abloh on Architecture, Fashion and the Birth of Ideas. *Architizer*, 2019. <https://architizer.com/blog/inspiration/stories/virgil-abloh/> (utolsó elérés: 2020. 10. 24.)

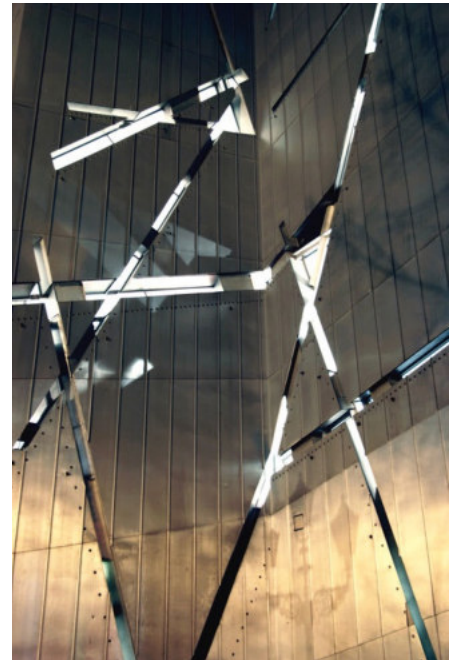
⁴⁶ Pazár Béla: *Érdektelen építészet*, Arc'4 - az Új Magyar Építőművészet negyedéves melléklete. Gyorsjelentés Kiadó, Budapest, 2000, 99.

⁴⁷ ifj. JANÁKY István: A vak. *Élet és irodalom*, XLV. évfolyam 29. szám, 2001. július 20.

száma folyamatosan változik, nem válik meghatározóvá az egyes tagok személyisége). Az alkotói önkényt kiszorítja magából, és használja a már beváltat, a működőt, annak esetleges banalitásától sem riad vissza.

((Virgil Abloh // OFF-White FW19 Show))

((Daniel Liebeskind // Berlini Zsidó Múzeum. Fotó: Michele Nastasi))

Meghatározatlanság

Ha ezen alkotói önkény nem kerül visszaszorításra, könnyen előfordulhat, hogy az építész egy olyan rendszert alkot, melybe egyetlen bele nem illő részlet bekerülése is teljes felfordulást okozhat. Véleményem szerint ilyen környezetben a mai kor embere talán már nem mindig szívesen tartózkodik, hiszen az épületből áradó túlzó feszesség folyamatosan döntési kényszerek elé állítja; egy ilyen házban mindennek meghatározott helye van, lakójának életét az épület irányítja. Ezzel szemben egy olyan térben, amely jelentésbeli szempontból meghatározatlan, az ember nyugodtan helyezi el szívének kedves tárgyait, a hely azokat nem magába olvasztani akarja, hanem sajátosságait felerősíti. Nem véletlen az Antivilla esetében sem az, hogy a tervező különféle barátai úgy érezték, hogy nem zavaró az, ha mindannyian elhelyeznek egy-egy használati tárgyat az épületben, annak ellenére, hogy mindegyik egymástól eltérő karakterű. A PC Caritas változatosan semleges terei felszabadítják a betegeket arra, hogy csináljanak azt, amit szeretnének, érezzék úgy magukat, ahogy csak akarják. Egy ilyen ház képes saját életet élni, az építész nem kívánja felügyelni az életét, helyet hagy a további mondanivalónak. Megszületése után joga van szabadon dönteni, szabad akarata van, predesztinációja csupán annyi, amennyit funkciója megkövetel. Feladata van, de hogy azt hogyan teljesíti, az már a saját döntése.

A meghatározottság és állandóság tagadására jó példa René Heyvaert egyetlen megépült háza, amely kicsiny volta ellenére nagyon sok építész számára vált inspirációs forrássá. A ház René testvére számára készült, érdekes módon csak tervezőjének halála vált híressé, ikonikussá. Furcsa, kissé hulladékszerű anyagokból készült el, hullámos polikarbonát fedés, farostlemez falak és mennyezet, és Ytong falazóblokkok alkotják meg az épületet, mely térszervezésében is felülírja a klasszikus alapelveket. Ez a definiálatlanságot az idő múlásával az épület igazolta: mikor a már közel 90 éves lakójának már terhére volt a folyamatos lépcsőzés a felső emeletre, azt egyszerűen átmásolták az alsó, addig be nem épített szintre. A ház alkalmazkodott lakójához, vele együtt változott meg.

((René Heyvaert háza régen))

((René Heyvaert háza ma))

ZÁRSZÓ

Mióta egyetemre járok, foglalkoztat az a gondolat, hogy milyen módon lehet vizsgálni azt a korszakot, amiben élünk, milyen gondolati keretrendszerek alapján tudjuk értelmezni 21. század építészetét. Beszélhetünk-e “korszerű” építészetről? Természetesen egzakt választ erre a kérdésre nem adhatunk, hiszen vizsgálatunk tárgya, az építészet (illetve bármilyen más, dolgok létrehozásával összefüggésbe hozható tevékenység) rendelkezik egy erősen szubjektív oldallal, ami értelmezését, helyességének elfogulatlan megítélését jelentősen megnehezíti. Ennek ellenére úgy érzem, hogy dolgozatom megírása közben a kérdéssel kapcsolatos hozzáállásom tudott finomulni, szofisztikálódni. Azzal, hogy az építészet egy területén megpróbál elmélyedni az ember, látásmódja elszakadhat a fekete-fehér kizárólagosságból, jobban nyitottá válhat másfajta megközelítések megismerésének irányába is. Számomra már ezért megérte a témával való foglalkozás, remélem, hogy írással az olvasót se untattam.

A fentebb kifejtett összetett tényállás ellenére, ha valaki mostanában megkérdezné tőlem, hogy lehetséges-e a jelenkor törekvéseit rendszerezni, és megtalálni egy adott korhoz a legmegfelelőbbben passzoló építészetet, azt válaszolnám, hogy szerintem igen. Ez a megfelelőség természetesen nincs olyan módon kőbe vésve, mint ahogy a kommunizmus diktálta a tervezési elveket az akkor élő művészek, tervezők számára. Inkább úgy tudnám elképzelni ezeket az ideákat, mint javaslatok, és nem mint megkötések; iratlan szabályok, melyek a korszellem helyes értelmezéséből fakadhatnak fel az érzékenyen vizsgálódó, a világot analitikusan megközelítő ember gondolataiban. Úgy látom, hogy az általam megvizsgált házak ilyen projektek, és remélem, hogy a tanulmányommal sikerült véleményemet a megfelelő módon alátámasztanom.

IRODALOMJEGYZÉK

Írások

Peter Zumthor // *A szépség kemény magva*

ARC'1 - az Új Magyar Építőművészet negyedéves melléklete, Gyorsjelentés Kiadó, Budapest, 1998.

architecten de vylder vinck taillieu // *VARIETE / ARCHITECTURE / DESIRE*

TOTO Publishing, 2019.

architecten de vylder vinck taillieu, BAVO // *Unless ever people*

Flanders Architecture Institute, 2018

Gideon Boie // *Care for architecture.*

Psyche, 2017 június.

Gideon Boie // *The social mind.*

Domus, 2019 június.

Christoph Grafe, Tim Rieniets // *Umbaukultur - The Architecture of Altering*

Baukultur Nordrhein-Westfalen, 2020

John Ruskin // *Seven Lamps of Architecture*

Dover Publications, 2000.

Wa Contents // *Bast Wins Emerging Architecture 2019 Award With Its School Cafeteria In Montbrun-Bocage.*

Worldarchitecture, 2019. <https://worldarchitecture.org/article-links/echzh/bast-wins-emerging-architecture-2019-award-with-its-school-cafeteria-in-montbrunbocage.html> (utolsó elérés: 2020.10.29)

New Generations // „Az ízlés a szépség használatának ismerete” – New Generations: Architecture Uncomfortable Workshop.

Építészfórum, 2020. <https://epiteszforum.hu/az-izles-a-szepseg-hasznalatanak-ismerete--new-generations-architecture-uncomfortable-workshop> (utolsó elérés: 2020.10.29)

Szederkényi Lukács, Ghyczy Dénes Emil // *Mindennapi kenyér – magyar pavilon kurátori pályázat*

Építészfórum, 2017. <https://epiteszforum.hu/mindennapi-kenyer-magyar-pavilon-kuratori-palyazat> (utolsó elérés: 2020.10.29)

Stanley Meisler // *The Poetic Vision of Spanish Sculptor Eduardo Chillida*

Smithsonian Magazine, 2000. <http://www.stanleymeisler.com/smithsonian/smithsonian-2000-07-chillida.html> (utolsó elérés: 2020.10.29)

Bán Dávid // *Minimális kényelmi állapot: AU Workshop.* *Építészfórum*, 2015. <https://epiteszforum.hu/minimalis-kenyelmi-allapot-au-workshop1>

(utolsó elérés: 2020.10.29)

Füredő Zsanett // „Az építészet legtöbbször az, hogy te mit gondolsz a világról” – Interjú az AU Műhely építészeivel.

Építészfórum, 2020. <https://epiteszforum.hu/az-epiteszet-legtobbszor-az-hogy-te-mit-gondolsz-a-vilagrol--interju-az-au-muhely-epiteszeivel> (utolsó elérés: 2020.10.29)

Szederkényi Lukács // Az ifjú pápa
Thoughts on Architecture, AU Workshop, Budapest, 2017

Zsoldos Anna // A meglepő Janus
Építészfórum, 2019. <https://epiteszforum.hu/a-meglepo-janus> (utolsó elérés: 2020.10.29)

Pazár Béla // *Érdektelen építészet*
Arc'4 - az Új Magyar Építőművészet negyedéves melléklete, Gyors- jelentés Kiadó, Budapest, 2000

Zombor Gábor // *Elegendő építészet*
Építőművészeti Doktori Iskola, Budapest, 2014, 14.

ifj. Janáky István // *A hely*
Műszaki Könyvkiadó, 1999, 103.

Zöldi Anna // Ilyen volt az Építészkongresszus
Építészfórum, 2018. <https://epiteszforum.hu/ilyen-volt-az-epiteszkongresszus> (utolsó elérés: 2020. 10. 24.)

Nathan Bahadursingh // Virgil Abloh on Architecture, Fashion and the Birth of Ideas
Architizer, 2019. <https://architizer.com/blog/inspiration/stories/virgil-abloh/> (utolsó elérés: 2020. 10. 24.)

ifj. Janáky István // A vak
Élet és irodalom, XLV. évfolyam 29. szám, 2001. július 20.

Videók

Porto Academy 2016 :: Arno Brandhuber Lecture.
Youtube, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=OPg2U1Q2Sr4&list=PLMTZlx59RnM2_GVhGfLvOwqd5NqYceP_k&index=7&ab_channel=PortoAcademy (utolsó elérés: 2020.10.29)

HARQUITECTES. The nature of building. The Stockholm Association of Architects
Youtube, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=eg3_n0th0Cc&ab_channel=StockholmsArkitektf%C3%B6rening%2FTheStockholmAssociationofArchitects (utolsó elérés: 2020.10.29)

BAST | Architectures Sans Titre [Untitled Architecture]. School of Architecture, Georgia Tech.
Youtube, 2020. https://www.youtube.com/watch?v=P03Cr5Mleh4&ab_channel=SchoolofArchitecture%2CGeorgiaTech (utolsó elérés: 2020.10.29.)

France-Atlanta 2019 Interview: Bureau Architectures Sans Titre (BAST). ConsulFrance Atlanta.
Youtube, 2019. https://www.youtube.com/watch?v=5J9_B3ztyAU&ab_channel=ConsulFranceAtlanta (utolsó elérés: 2020.10.29)

Hanganyagok

Tilos Rádió // Építési Terület: architecture uncomfortable workshop
Tilos Rádió, 2020. <https://www.mixcloud.com/tilosradioszovegespodcast/%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9si-ter%C3%BClet-architecture-uncomfortable-workshop/> (utolsó elérés: 2020.10.29)

